

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2021)

40ο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Διαδικτυακό Συνέδριο)

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

40ό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

Αθήνα, 29–31 Οκτωβρίου 2021

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια,
τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος – 15ος αιώνας)

Σάββατο, 30 Οκτωβρίου 2021

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

40^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

Αθήνα, 29–31 Οκτωβρίου 2021

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

*Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια,
τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος – 15ος αιώνας)*

Σάββατο, 30 Οκτωβρίου 2021

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

406 ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,

Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75

www.chae.gr · e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695

E-ISSN 2529-0983

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων ετήσιων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας [Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1981-)] είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Επιμέλεια κειμένων από την Οργανωτική Επιτροπή

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ

ΠΑΓΩΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Καλλιτεχνική επιμέλεια

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Γραμματειακή υποστήριξη

ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΝΝΙΩΤΗ

Εξώφυλλο:

*Κρήτη, Λακόνια Μεραμπέλλου Λασιθίου, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.
Οι κτήτορες Μιχαήλ και Νικόλαος Μοχιώτης και ο Ιωάννης Μοχιώτης
με τη γυναίκα του κρατώντας ομοίωμα του ναού, 1431/32.*

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

40ό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

Αθήνα, 29–31 Οκτωβρίου 2021

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια,
τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος–15ος αιώνας)

Σάββατο, 30 Οκτωβρίου 2021

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2021

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Head office: Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
www.chae.gr · e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695

E-ISSN 2529-0983

The booklets of summaries of previous Annual Symposia on Byzantine
and Post-Byzantine Archaeology and Art [*Symposium of the ChAE (Athens 1981-)*]

are posted on line at:

<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Editing of texts by the Organizing Committee

MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU

IOANNA BITHA

MARIA KAZANAKI-LAPPA

ANASTASIA DRANDAKI

PAGONA PAPADOPOULOU

Art editing

SOTIRIS PAPADIMAS

Secretarial support

SOPHIA GIANNIOTI

Cover:

Crete, Lakonia Merambello, Lassithi, church of the Archangel Michael.

*The donors Michail and Nikolaos Mochiotis and Ioannis Mochiotis
with his wife holding the model of their church, 1431/32.*

CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

SCIENTIFIC SOCIETY FOR THE STUDY OF BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART

FOUNDED IN 1884

40th Symposium on Byzantine
and post-Byzantine
Archaeology and Art

Athens, 29–31 October 2021

ONE-DAY THEMATIC CONFERENCE

Byzantine prosopography through archaeological evidence,
works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)

Saturday, 30 October 2021

PROGRAMME AND SUMMARIES
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS

ON-LINE SYMPOSIUM

ATHENS 2021

**ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
2018-2021**

**THE ADMINISTRATIVE BOARD
OF THE CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
2018-2021**

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου

PRESIDENT
Maria Panayotidi-Kesisoglou

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
Γεώργιος Πάλλης

VICE PRESIDENT
Georgios Pallis

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Ιωάννα Μπίθα

GENERAL SECRETARY
Ioanna Bitha

ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Αγγελική Κατσίωτη

SPECIAL SECRETARY
Angeliki Katsioti

ΤΑΜΙΑΣ
Μαρία Καζανάκη-Λάππα

TREASURER
Maria Kazanaki-Lappa

ΜΕΛΗ – ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ
Δημήτριος Αθανασούλης
Κλήμης Ασλανίδης
Όλγα Βάσση
Αναστασία Δρανδάκη
Σταύρος Μαμαλούκος
Παγόνα Παπαδοπούλου

MEMBERS – COUNCILORS
Dimitrios Athanasoulis
Klimis Aslanidis
Anastasia Drandaki
Stavros Mamaloukos
Pagona Papadopoulou
Olga Vassi

*Οργανωτική Επιτροπή
του 40ού Συμποσίου*

*Organizing Committee
of the 40th Symposium*

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
ΠΑΓΩΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
IOANNA BITHA
MARIA KAZANAKI-LAPPA
ANASTASIA DRANDAKI
PAGONA PAPADOPOULOU

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ετήσιο Συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη διεξάγεται για τεσσαρακοστή φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, από την Παρασκευή 29 έως και την Κυριακή 31 Οκτωβρίου 2021. Το Συμπόσιο θα διεξαχθεί για πρώτη φορά διαδικτυακά καθώς τα υγειονομικά μέτρα λόγω της πανδημίας αποτρέπουν από την πραγματοποίησή του με φυσική παρουσία. Κατά το τριήμερο θα παρουσιαστούν 48 συνολικά ανακοινώσεις, από τις οποίες οι 44 είναι ελεύθερες ανακοινώσεις. Δέκα ανακοινώσεις αφορούν στο φετινό ειδικό θέμα που θα εξετάσει την βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας). Με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου αποφασίσθηκε η ημερίδα να αφιερωθεί στη μνήμη της Ευγενίας Δρακοπούλου, διευθύντριας ερευνών στο ΕΙΕ, η οποία θα παρουσίαζε εισήγηση με τόν τίτλο «*Δια των ορατών τα αόρατα*. Προσωπογραφικές μαρτυρίες, ιδεολογία και πολιτική (4ος-15ος αιώνας)».

Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής, 29 Οκτωβρίου 2021, αρχίζει με εννέα ανακοινώσεις, κατανεμημένες σε δύο ομάδες, σχετικές με την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική η πρώτη, και με πολεοδομικά και ιστορικό-αρχαιολογικά θέματα η δεύτερη. Στη συνέχεια, το δεύτερο μέρος της πρωινής συνεδρίας περιλαμβάνει οκτώ ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική, την γλυπτική και άλλα αρχαιολογικά θέματα της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η απογευματινή συνεδρία της πρώτης ημέρας είναι αφιερωμένη στη ζωγραφική της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου με επτά ανακοινώσεις που αφιερώνονται σε τοιχογραφίες, μικρογραφίες και εικόνες.

Το ειδικό επιστημονικό θέμα της ημερίδας του Συμποσίου έχει ως στόχο να προσεγγίσει το ζήτημα της προσωπογραφίας δίνοντας έμφαση στη μαρτυρία των αρχαιολογικών και επιγραφικών δεδομένων και των έργων τέχνης σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Θα αναπτυχθεί στην πρωινή συνεδρία του Σαββάτου 30 Οκτωβρίου 2021 με τέσσερις εισηγήσεις και έξι ανακοινώσεις.

Δύο συνεδρίες είναι αφιερωμένες στους χρόνους μετά την Άλωση. Η πρώτη, το απόγευμα του Σαββάτου 30 Οκτωβρίου 2021, είναι αφιερωμένη

στη ζωγραφική εικόνων του 15ου και του 16ου αιώνα με πέντε ανακοινώσεις. Η δεύτερη, το πρωί της Κυριακής 31 Οκτωβρίου 2021, είναι αφιερωμένη σε θέματα που αφορούν διάφορες εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού και της τέχνης του 17ου και του 18ου αιώνα.

Στόχος όλων μας είναι η παραγωγή γόνιμων επιστημονικών συζητήσεων ανάμεσα στους ομιλητές και τους συνέδρους.

*Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί
το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
για την υποστήριξη στο έργο της*

PROLOGUE

The annual Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archeology and Art is being held for the fortieth time by the Christian Archaeological Society, from Friday 29 to Sunday 31 October 2021 and will be held for the first time online as health measures due to the pandemic prevent its realization with physical presence. During the three days, a total of 48 communications will be presented, of which 44 are free communications. Ten communications are related to this year's thematic one-day conference that will examine Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art and epigraphic testimonies (4th-15th century). By decision of the Administrative Board, it was decided to dedicate the one-day conference to the memory of Eugenia Drakopoulou, director of research at the NHRF, which would present a major paper entitled "*Through the visible the invisible. Prosopographic testimonies, ideology and politics (4th-15th century)*".

Friday's morning session (October 29, 2021), starts with nine communications, divided into two groups, related to architecture and sculpture the first, and with urban and historical-archaeological issues the second. The second part of the morning session includes eight communications on the architecture, sculpture and other archeological issues of the middle and late Byzantine period. The afternoon session of the first day is dedicated to the painting of the middle and late Byzantine period with seven communications related to murals, miniatures, and icons.

The thematic one-day conference of the Symposium aims to approach the issue of prosopography by emphasizing the testimony of archaeological and epigraphic data and works of art throughout the Byzantine Empire. It will be developed in the morning session of Saturday, October 30, 2021 with four major papers and six communications.

Two sessions are dedicated to the times after the Fall. The first, on the afternoon of Saturday, October 30, 2021, is dedicated to the painting of icons of the 15th and 16th centuries with five communications. The second, on the morning of Sunday, October 31, 2021, is dedicated to subjects related to various aspects of the material culture and art of the 17th and 18th centuries.

Our shared goal is to generate productive scientific discussions between speakers and the audience.

*The Christian Archaeological Society thanks the Byzantine
and Christian Museum for the support in its work*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παρασκευή, 29 Οκτωβρίου 2021

9:00-14:45 Πρωινή Συνεδρία

9:00 Έναρξη του Συμποσίου

ΠΡΩΪΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΨΗΦΙΔΩΤΑ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Σταύρος Μαμαλούκος, Πλάτων Πετρίδης

9:15 **Νικόλαος-Εμμανουήλ Μιχαήλ**, *Η Ρωμαϊκή Αγορά* και ένα πρωτοβυζαντινό εργοτάξιο στους Δελφούς.

9:30 **Παναγιώτης Μπίρταχας, Νίκη Σαλεμή και Αποστολία Οικονομοπούλου**, Νέα αποτελέσματα ερευνών και μελέτης της βασιλικής Β στον χώρο των Φιλίππων (II). Συσχέτιση του τύπου των κιονοκράνων και επιθημάτων των στενών κιονοστοιχιών των πλευρικών κλιτών και του δυτικού σκέλους του υπερώου.

9:45 **Πέλλη Μάστορα**, «Παύσατε περαιτέρω πειράζοντες». Ιουστινιάνειες επεμβάσεις στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου και ο συσχετισμός τους με την αγιολογική και υμνογραφική παράδοση.

10:00 **Emanuele Papi και Carlo De Domenico**, Ηφαιστία (Λήμνος): η βασιλική του ανατολικού λιμένα (5ος/6ος-13ος αιώνας).

10:15 **Συζήτηση**

10:30 **Διάλειμμα**

ΠΡΩΪΜΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Κλήμης Ασλανίδης, Χριστίνα Τσιγωνάκη

10:45 **Κατερίνα Χαμηλάκη**, Καστρί, ένας οχυρωμένος πρωτοβυζαντινός οικισμός στην Ταναγραϊκή Βοιωτίας. Τεκμήρια υλικού βίου, δικτύων και αγροτικής εκμετάλλευσης στην ύπαιθρο της Βοιωτίας.

- 11:00** Έλλη Γκαλά-Γεωργιά, Υδροδοτικό σύστημα και καθαγιασμένοι τόποι στην πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη.
- 11:15** Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης, Νέα στοιχεία για την υδροδότηση της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: μια άγνωστη κινστέρνα στην περιοχή του Αγίου Νικολάου Ορφανού.
- 11:30** Αγγελική Παναγοπούλου, Το Βυζάντιο και η Βενετία μετά την Πρώτη Σταυροφορία: «επικύρωση» αυτοκρατορικών προνομίων μέσω «ευσεβών» κλοπών λειψάνων (1123-1126).
- 11:45** Δημήτρης Χατζηλαζάρου, Αγία Σοφία και Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντινούπολης: από αυτοκρατορικά ιερά σε σύμβολα κατάκτησης. Η συμβολική διαχείριση της μνήμης από την βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία.
- 12:00** Συζήτηση
- 12:15** Διάλειμμα

ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ
 ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Όλγα Βάσση, Αναστασία Δρανδάκη

- 12:30** Anna Freze και Svetlana Maltseva, Basilicas of the 11th and 12th centuries in Macedonia.
- 12:45** Anna Zakharova, Once again on the originality of the Byzantine architecture of the 11th century: The church of Panagia *ton Chalkeon* in Thessaloniki.
- 13:00** Flavia Vanni, Discussing Middle Byzantine stucco production: the cases of Hosios Loukas and Daphni.
- 13:15** Κλήμης Ασλανίδης, Σταύρος Μαμαλούκος, Χριστίνα Πινάτση και Αθανασία Ψάλτη, Ζητήματα ιστορίας και αρχιτεκτονικής του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας.
- 13:30** Ελένη-Αθηνά Αγγέλη, Ιωάννης Βαξεβάνης, Ευρυδίκη Κατσάλη και Αλεξάνδρα Κωσταρέλλη, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Ακραιφνίου στην Βοιωτία. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μετά τις εργασίες αποκατάστασης.
- 13:45** Πασχάλης Ανδρούδης, Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Ικόνιο (Konya) της Μικράς Ασίας.

- 14:00** Δημήτρης Αθανασούλης και Ελένη Μανωλέσσου, Βυζαντινό σπαθί από την Κόρινθο.
- 14:15** Σταυρούλα Μανωλάκου, Το αξίωμα του *τζαουσίον*: αρχαιολογικές μαρτυρίες και γραπτές πηγές.
- 14:30** Συζήτηση
- 14:45** Λήξη της Πρωινής Συνεδρίας

18:00-20:00 *Απογευματινή Συνεδρία*

ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ, ΕΙΚΟΝΕΣ
 ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Μαρία Βασιλάκη, Μελίνα Παϊσίδου

- 18:00** Ευάγγελος Φραγκοτσινός, Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη Καστοριάς. Νέες ταυτίσεις και ερμηνείες.
- 18:15** Πετρούλα Βαρθαλίτου, Οι τρεις άγνωστοι κτήτορες στην πρόθεση της Αγίας Κυριακής Αγαλλιανού στον νομό Ρεθύμνου.
- 18:30** Μαρίζα Τσιάπαλη, Το σπήλαιο του Αγίου Γεωργίου στα Σέρβια Κοζάνης.
- 18:45** Παναγιώτα Κατωπόδη, Παρατηρήσεις στο πρώτο εικονογραφικό στρώμα του παλαιού καθολικού της μονής Καλαμίου Αρκαδίας.
- 19:00** Δημήτριος Κρικελίκος και Νικόλαος Τριβυζαδάκης, Η παρουσία των ευνούχων στις μικρογραφίες του χειρογράφου του Ιωάννη Σκυλίτζη: άγγελοι, δαίμονες ή ... απλά άνθρωποι.
- 19:15** Απόστολος Μαντάς, Τέσσερις άγνωστες γεωργιανές μικρογραφίες και η βυζαντινή καταγωγή τους.
- 19:30** Elena Saenkova, Η εικόνα «ο άγιος Δημήτριος ο Μυροβλύτης ένθρονος» στη Συλλογή Τρετιακόφ, αρχές του 13ου αιώνα. Ο παραγγελιοδότης και το εικονογραφικό πρόγραμμα.
- 19:45** Συζήτηση
- 20:00** Λήξη της Απογευματινής Συνεδρίας

9:00-14:00 Πρωινή Συνεδρία

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ:

Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας)

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Παγώνα Παπαδοπούλου, Δημήτρης Αθανασούλης

9:00 Εισαγωγή στο Ειδικό Θέμα Ημερίδας: *Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας).*

9:15 **Χρήστος Σταυράκος**, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα και προσωπογραφία: τα οικογενειακά ονόματα.

9:45 **Andreas Rhoby**, Epigraphica-Prosopographica: Byzantine inscriptions and their contribution to prosopography.

10:15 **Γεωργία Φουκανέλη και Νικόλαος Φύσσας**, Προεστώτες της μονής του Σινά: Μαρτυρία και συμμαρτυρία επιγραφών και έργων τέχνης.

10:45 **Τόνια Κιουσοπούλου**, Η (επαν)ίδρυση μοναστηριών στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 13ο-14ο αιώνα. Οι ιδρυτές τους και το αστικό τοπίο.

11:15 **Συζήτηση**

11:30 **Διάλειμμα**

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Χρήστος Σταυράκος

12:00 **Νεκτάριος Ζάρρας**, Ο στρατηγός Λέων Χιτζιλάκης της επιγραφής από το θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης. Μια ιδιαίτερη περίπτωση στρατιωτικής χορηγίας και προσωπογραφίας.

- 12:15** **Τερψιχόρη Εμμανουήλ**, Προσωπογραφία. Η σημασία των προσωπικοτήτων που αναφέρονται στον βίο του οσίου Μελετίου.
- 12:30** **Βίκυ Φωσκόλου**, Μέσα στο κάδρο: Πορτρέτα δωρητών σε θρησκευτικές σκηνές στη βενετική Κρήτη.
- 12:45** **Αννα Τακούμη**, Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Καρύνεια Μέσα Μάνης (1281) ως μαρτυρία για την προσωπικότητα των δωρητών τους.
- 13:00** **Γεώργιος Φουστέρης**, *Σαλός* άγιος άπαξ εικονιζόμενος και λανθασμένα ταυτιζόμενος.
- 13:15** **Γεώργιος Βελένης, Νικολέτα Τρούπκου και Θεοδώρα Ιωαννίδου**, Η γραφή των επώνυμων βυζαντινών ζωγράφων της Κρήτης. Η περίπτωση των Βενέρηδων.
- 13:30** **Συζήτηση**
- 13:45** **Λήξη της Ημερίδας – Απολογισμός**
- 14:00** **Λήξη της Πρωινής Συνεδρίας**

18:00-19:30 *Απογευματινή Συνεδρία*

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΕΙΚΟΝΕΣ του 15ου και του 16ου αιώνα

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νανώ Χατζηδάκη, Νικόλαος Σιώμκος

- 18:00** **Μιχαήλ Ασφενταγάκης**, Ένα τρίπτυχο κρυμμένο στις σκιές: πρώτη παρουσίαση ενός άγνωστου έργου τέχνης στον ναό της *Χαρτωμένης* στη Σύμη.
- 18:15** **Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου**, Η Σταύρωση του Χριστού σε παραλίμνιο τοπίο. Δημοσίευτο έργο του Ιωάννη Περμενιάτη και το πλαίσιο δημιουργίας της σύνθεσης.
- 18:30** **Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος**, Άγνωστη εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα στη Νάξο, έργο του Θεοφάνη του Κρητός.
- 18:45** **Στέλλα Frigerio-Zένιου**, Εικονοστάσι του 16ου αιώνα στην εκκλησία της Παναγίας Χρυσελεύσας στο Πολέμι, Κύπρος.
- 19:00** **Αγγελική Στρατή**, Η ζωγραφική του Ευστρατίου, ιερομονάχου και πρωτοσυγκέλου Καστοριάς. Νέα στοιχεία.

19:15	Συζήτηση
19:30	Λήξη της Απογευματινής Συνεδρίας
20:00- 21:00	ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΗΣ ΧΑΕ ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΩΝ ΒΡΑΒΕΙΩΝ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Γιώργος Πάλλης, Κατερίνα Δελλαπόρτα
20:00	Παρουσίαση του ΜΒ΄/42ου τόμου του Δελτίου της ΧΑΕ (2021)
20:30	Απονομή του βραβείου «Μαρία Σ. Θεοχάρη», χορηγία του ιδρύματος «Περικλής Σ. Θεοχάρης» Απονομή του βραβείου «Νικόλαος Β. Δρανδάκης», δωρεά καθηγήτριας UCLA Sharon E. J. Gerstel (βραβείο «Μαρία Σ. Θεοχάρη, 2017») Απονομή του βραβείου «Βάσω Πέννα», δωρεά εφόρου Αρχαιοτήτων ε.τ. δρος Χαράλαμπος Πέννα (βραβείο «Μαρία Σ. Θεοχάρη, 2019»)

Κυριακή, 31 Οκτωβρίου 2021

10:00-13:30 Πρωινή Καταληκτική Συνεδρία

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ (17ος αιώνας κ.ε.) ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΕΙΚΟΝΕΣ, ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Τένια Ρηγάκου, Τάσος Αντωνάρας	
10:00	Δημήτρης Λιάκος , Άγνωστα ξυλόγλυπτα του 17ου και του 18ου αιώνα από τον ναό της Γεννήσεως του Χριστού στη Βηθλεέμ.
10:15	Νικόλαος Σιώμοκος , Άγνωστα ενυπόγραφα έργα των Εμμανουήλ και Κωνσταντίνου Τζάνε στη Βασιλική της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ.
10:30	Ιωάννης Μ. Περράκης , Εικόνα της Θεοτόκου Ελεούσας (1677/1821) από την Αδριανούπολη.

- 10:45** **Αλέξανδρος Παπαδόπουλος**, Ιδιομορφίες σε εικόνα της Αποκαθήλωσης έργο του Κωνσταντίνου Ανδριανουπολίτου του 1713.
- 11:00** **Κατερίνα Κοντοπανάγου και Βασιλική Κουτσού**, «ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν»: Μία περίπτωση συλλογικής χορηγίας κατά τον 18ο αιώνα στην Ήπειρο.
- 11:15** **Συζήτηση**
- 11:30** **Διάλειμμα**

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ
ΧΟΡΗΓΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΥΑΛΟΥΡΓΙΑ, ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Μαρία Παρανή, Δημήτρης Λιάκος

- 11:45** **Αφροδίτη Πασαλή**, Η Παναγία Γαλακτοτροφούσα στην Ανθούσα Τρικάλων παρά τον Αχελώο ποταμό.
- 12:00** **Νάσα Παταπίου**, Νέα στοιχεία για τους δωρητές του αγίου Ποτηρίου και του κιβωρίου του Αγίου Μάμαντος στην Κύπρο.
- 12:15** **Αναστάσιος Αντωνάρας**, *Cesendelli*: γυάλινα φωτιστικά σώματα μεταβυζαντινών χρόνων. Ανασκαφικά ευρήματα και απεικονίσεις τους σε έργα τέχνης.
- 12:30** **Σωτήρης Βογιατζής**, Κεραμική από την πόλη Ιζνίκ (Νίκαια) στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος.
- 12:45** **Συζήτηση**
- 13:00** **Λήξη του 40ού Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός.**

PROGRAMME

Friday, 29 October 2021

9:00-14:45 Morning Session

9:00 Opening of the Symposium

**EARLY AND MIDDLE BYZANTINE PERIOD
ARCHITECTURE, SCULPTURE**

CHAIRS: Stavros Mamaloukos, Platon Petridis

9:15 Nikolaos-Emmanouil Michail, *The Roman Agora and a construction site of the Early Byzantine period in Delphi.* (in Greek)

9:30 Panagiotis Birtachas, Niki Salemi and Oikonomopoulou, Recent results of the studies on the basilica B in the archaeological site of Philippi (II). Correlations of the type of the capitals and the impostes that belong to the east colonnades of the side aisles and the colonnade of the west part of the gallery. (in Greek)

9:45 Pelli Mastora, “Παύσατε περαιτέρω πειράζοντες”. Justinian’s interventions in the basilica of Saint Demetrios and their correlation with the hagiographic and hymnographic tradition. (in Greek)

10:00 Emanuele Papi and Carlo De Domenico, Hephaestia (Limnos): the basilica of the eastern harbour (5th/6th – 13th century). (in Greek)

10:15 Discussion

10:30 Break

**EARLY AND MIDDLE BYZANTINE PERIOD
TOWN PLANNING AND HISTORICAL-
ARCHAEOLOGICAL SUBJECTS**

CHAIRS: Klimis Aslanidis, Christina Tsigonaki

10:45 Chamilaki Katerina, Kastri, a fortified Proto-Byzantine settlement near Tanagra, Boeotia. Material culture, network, and agricultural exploitation in countryside of Boeotia. (in Greek)

- 11:00** **Elli Gala-Georgila**, Water supply system and sacred areas in Early Byzantine Thessaloniki. (in Greek)
- 11:15** **Konstantinos Th. Raptis**, New evidence on the water-supply system of Byzantine Thessaloniki: an unknown cistern at the area of Hagios Nikolaos Orphanos. (in Greek)
- 11:30** **Angeliki Panagopoulou**, Byzantium and Venice after the first crusade; “confirmation” of imperial privileges through relics’ “pious” thefts (1123-1126). (in Greek)
- 11:45** **Dimitris Chatzilazarou**, Holy Wisdom (Hagia Sophia) and Holy Apostles of Constantinople: from imperial sanctuaries to symbols of conquest. The symbolical use of memory by the Byzantine and Ottoman Empire. (in Greek)
- 12:00** **Discussion**
- 12:15** **Break**

**MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIOD
ARCHITECTURE, SCULPTURE, ARCHAEOLOGICAL
SUBJECTS**

CHAIRS: Olga Vassi, Anastasia Drandaki

- 12:30** **Anna Freze and Svetlana Maltseva**, Basilicas of the 11th-12th centuries in Macedonia.
- 12:45** **Anna Zakharova**, Once again on the originality of the Byzantine architecture of the 11th century: The church of Panagia *ton Chalkeon* in Thessaloniki.
- 13:00** **Flavia Vanni**, Discussing Middle Byzantine stucco production: the cases of Hosios Loukas and Daphni.
- 13:15** **Klimis Aslanidis, Stavros Mamaloukos, Christina Pinatsi and Athanasia Psalti**, Issues of history and architecture of the katholikon of the Varnakova Monastery. (in Greek)
- 13:30** **Eleni-Athina Angeli, Ioannis Vaxevanis, Evridiki Katsali and Alexandra Kostarelli**, Landscaping the area surrounding the church of Hagios Georgios in Akraefnio. (in Greek)
- 13:45** **Paschalis Androudīs**, Middle Byzantine sculptures from Ikonion (Konya) in Asia Minor. (in Greek)

- 14:00** | **Dimitris Athanasoulis and Eleni Manolessou**, A Byzantine sword from Corinth.
- 14:15** | **Stavroula Manolakou**, The office of *tzausios*: archaeological evidence and written sources. (in Greek)
- 14:30** | **Discussion**
- 14:45** | **End of the Morning Session**

18:00-20:00 *Afternoon Session*

**MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIOD
MONUMENTAL PAINTING, MANUSCRIPTS, ICONS**

CHAIRS: Maria Vassilaki, Melina Paisidou

- 18:00** | **Evangelos Fragotsinos**, Hagios Nicholaos Kasnitzes in Kastoria. New identifications and interpretations. (in Greek)
- 18:15** | **Petroula Varthalitou**, Hagia Kyriake, Agallianou, the church of the 13th century and its unknown donors. (in Greek)
- 18:30** | **Mariza Tsiapali**, The cave of Hagios Georgios at Servia, Kozani. (in Greek)
- 18:45** | **Panagiota Katopodi**, Remarks on the first pictorial layer of the old katholikon of the Kalami Monastery of Arcadia. (in Greek)
- 19:00** | **Dimitrios Krikelikos and Nikolaos Trivyzadakis**, The presence of eunuchs in the miniatures of Ioannes Skylitzes manuscript: angels, demons or... just humans. (in Greek)
- 19:15** | **Apostolos Mantas**, Four unknown Georgian miniatures and their Greek provenance. (in Greek)
- 19:30** | **Elena Saenkova**, The early 13th century icon “Saint Demetrius of Thessaloniki enthroned” from the State Tretyakov Gallery. The donor and the iconographic programme. (in Greek)
- 19:45** | **Discussion**
- 20:00** | **End of the Afternoon Session**

Saturday, 30 October 2021

9:00-14:00 *Morning Session*

ONE-DAY THEMATIC CONFERENCE:

Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)

MAJOR PAPERS OF THE THEMATIC CONFERENCE

CHAIRS: Pagona Papadopoulou, Dimitris Athanasoulis

- 9:00** Introduction to the thematic conference: *Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)*. (in Greek)
- 9:15** **Christos Stavrakos**, Byzantine lead seals and prosopography: the family names. (in Greek)
- 9:45** **Andreas Rhoby**, Epigraphica-Prosopographica: Byzantine inscriptions and their contribution to prosopography.
- 10:15** **Georgia Foukaneli and Nikolaos Fyssas**, Officials of Sinai monastery: The testimony of inscriptions and works of art. (in Greek)
- 10:45** **Tonia Kiousopoulou**, The (re)foundation of the Constantinopolitan monasteries (13th-14th century). Their donors and the urban landscape. (in Greek)
- 11:15** **Discussion**
- 12:15** **Break**

COMMUNICATIONS OF THE THEMATIC CONFERENCE

CHAIRS: Sophia Kalopissi-Verti, Christos Stavrakos

- 12:00** **Nektarios Zarras**, Strategos Leon Chitzilakis of the inscription from the sea walls of Thessaloniki. An unusual case of military patronage and prosopography. (in Greek)
- 12:15** **Terpsichori Emmanouil**, Prosopography. The significance of the personalities mentioned in the biography of Hosios Meletios. (in Greek)

- 12:30** | **Vicky Foskolou**, Inside the frame: Donor portraits in religious scenes from Venetian Crete. (in Greek)
- 12:45** | **Anna Takoumi**, The wall-paintings of the church of Hagios Georgios at Karynia (Messa Mani, Peloponnese) and the personality of their donors (1281). (in Greek)
- 13:00** | **George Fousteris**, Previously incorrectly identified *salos* saint depicted in the Old Metropolis of Veroia. (in Greek)
- 13:15** | **Georgios Velenis, Nikoleta Troupkou and Theodora Ioannidou**, The script of the known Byzantine painters on Crete. The Veneris' workshop case. (in Greek)
- 13:30** | **Discussion**
- 13:45** | **End of the thematic conference – Concluding remarks**
- 14:00** | **End of the Morning Session**

18:00-19:30 *Afternoon Session*

THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE ICONS of the 15th and the 16th century

CHAIRS: Nano Chatzidakis, Nikolaos Siomkos

- 18:00** | **Michail Asfentagakis**, A triptych hidden in the shadows: first presentation of an unknown artwork in the church of *Chartomeni* on Symi. (in Greek)
- 18:15** | **Maria Constantoudaki-Kitromilides**, The Crucifixion in a lakeside landscape. A new work by Ioannis Permeniatis, a Greek painter in Venice, and the cultural framework of the composition. (in Greek)
- 18:30** | **Alexandros Angnostopoulos**, An unknown icon of Christ as Great Arch-Priest at Naxos, painted by Theophanes the Cretan. (in Greek)
- 18:45** | **Stella Frigerio-Zeniou**, Sixteenth century iconostasis in the church of Panagia Chryseleoussa at Polemi, Cyprus. (in Greek)
- 19:00** | **Angeliki Strati**, The painting by Efstratios, ieromonah and protosyncellus of Kastoria. New information. (in Greek)
- 19:15** | **Discussion**
- 19:30** | **End of the Afternoon Session**

20:00-
21:00

**PRESENTATION OF THE NEW *DELTION OF THE
CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY***

AWARDS CEREMONY

CHAIRS: Georgios Pallis, Katerina Dellaporta

20:00

Presentation of the 42nd volume of the *Deltion of the ChAE* (2021)

20:30

Announcement of the Prize awarded in the memory of Maria S. Theochari, sponsored by the “Foundation Periklis S. Theocharis”

Announcement of the Prize awarded in the memory of Nikolaos B. Drandakis, sponsored by professor Sharon E. J. Gerstel (Prize Maria S. Theochari, 2017)

Announcement of the Prize awarded in the memory of Vasso Penna, sponsored by the honorary director of Antiquities dr Charalampos Pennas (Prize Maria S. Theochari, 2019)

Sunday, 31 October 2021

10:00-13:30 *Morning and Closing Session*

**THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE
(17th-19th century)**

**WOODCARVINGS, ICONS, MONUMENTAL
PAINTINGS**

CHAIRS: Tenia Rigakou, Tasos Antonaras

10:00

Dimitris Liakos, Unknown woodcarvings dated to the 17th-18th century from the church of Nativity, Bethlehem. (in Greek)

10:15

Nikolaos Siomkos, Unknown signed works by Emmanuel and Constantine Tzanes in the Nativity church, Bethlehem. (in Greek)

10:30

Ioannis M. Perrakis, A Theotokos Eleousa icon (1677/1821) from Hadrianoupolis/Edirne. (in Greek)

- 10:45** | **Alexandros Papadopoulos**, Idiomorphic characteristics in an icon of Deposition by Konstantinos Adrianopolitis of 1713. (in Greek)
- 11:00** | **Katerina Kontopanagou and Vasiliki Koutsou**, “ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν”: A case of collective sponsorship during the 18th century in Epirus. (in Greek)
- 11:15** | **Discussion**
- 11:30** | **Break**

**THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE
SPONSORSHIP, ARCHITECTURE, GLASS, CERAMICS**

CHAIRS: Maria Parani, Dimitris Liakos

- 11:45** | **Afroditi Pasali**, The Virgin Galaktotrophousa at Anthousa, Trikala on the river Acheloos. (in Greek)
- 12:00** | **Nasa Patapiou**, New evidence on the donors of the Holy Chalice and the ciborium of Hagios Mamas in Cyprus. (in Greek)
- 12:15** | **Anastasios Antonaras**, *Cesendelli*: Ottoman era glass, lighting devices. Archaeological finds and representations in art. (in Greek)
- 12:30** | **Sotiris Voyadjis**, Iznik Pottery in the Greatest Lavra Monastery on Mount Athos. (in Greek)
- 12:45** | **Discussion**
- 13:00** | **End of the 40th Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society. Concluding remarks.**

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ LIST OF PARTICIPANTS

- **Αγγέλη Ελένη-Αθηνά · Angeli Eleni-Athina**, eageli76@gmail.com
Αρχιτέκτων Μηχανικός, MSc «Προστασία Μνημείων» / Architect, MSc – Conservationist
Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Ακραεινίου στην Βοιωτία. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μετά τις εργασίες αποκατάστασης ■ Landscaping the area surrounding the church of Hagios Georgios in Akraefnio
- **Αθανασούλης Δημήτρης · Athanasoulis Dimitris**, dathanasoulis@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος, Διευθυντής Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / Dr Archaeologist, Director of the Ephorate of Antiquities of Cyclades
Βυζαντινό σπαθί από την Κόρινθο ■ A Byzantine sword from Corinth
- **Αναγνωστόπουλος Αλέξανδρος · Anagnostopoulos Alexandros**, alanagnostopoulos@yahoo.com
Δρ Βυζαντινής Τέχνης / Dr of Byzantine Art
Άγνωστη εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα στη Νάξο, έργο του Θεοφάνη του Κρητός ■ An unknown icon of Christ as Great Arch-Priest at Naxos, painted by Theophanes the Cretan
- **Ανδρούδης Πασχάλης · Androudis Paschalis**, archaio22@gmail.com
Επίκουρος καθηγητής Αρχαιολογίας, ΑΠΘ / Assistant professor of Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki
Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Ικόνιο (Konya) της Μικράς Ασίας ■ Middle Byzantine sculptures from Ikonion (Konya) in Asia Minor
- **Αντωνάρας Αναστάσιος · Antonaras Anastasios**, antonar@physics.auth.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού / Dr Archaeologist-Museologist, Museum of Byzantine Culture
Cesendelli: Γυάλινα φωτιστικά σώματα μεταβυζαντινών χρόνων. Ανασκαφικά ευρήματα και απεικονίσεις τους σε έργα τέχνης ■ *Cesendelli*: Ottoman era glass, lighting devices. Archaeological finds and representations in art

- **Ασλανίδης Κλήμης · Aslanidis Klimis**, kaslanidis@yahoo.com
Αρχιτέκτων, Επίκουρος καθηγητής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης / Architect, Assistant professor, School of Architecture, Technical University of Crete
 Ζητήματα ιστορίας και αρχιτεκτονικής του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας ■ Issues of history and architecture of the katholikon of the Varnakova Monastery
- **Ασφενταγάκης Μιχαήλ · Asfentagakis Michail**, mike_symi@hotmail.com
Δρ Χριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ / PhD in Christian and Byzantine Archaeology, NKUA
 Ένα τρίπτυχο κρυμμένο στις σκιές: πρώτη παρουσίαση ενός άγνωστου έργου τέχνης στον ναό της *Χαρτωμένης* στη Σύμη ■ A triptych hidden in the shadows: first presentation of an unknown artwork in the church of *Chartomeni* on Symi
- **Βαξεβάνης Ιωάννης · Vaxevanis Ioannis**, gnnsvxvns@gmail.com
Αρχαιολόγος / Archaeologist
 Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Ακραϊφνίου στην Βοιωτία. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μετά τις εργασίες αποκατάστασης ■ The church of Hagios Georgios in Akraefnio, Boeotia. A contribution to the study of its architecture after the restoration works
- **Βαρθαλίτου Πετρούλα · Varthalitou Petroula**, varthalitou@gmail.com
Αρχαιολόγος (αφυπηρετήσασα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου) / Archeologist (retired from the Ephorate of Antiquities of Rethymnon)
 Οι τρεις άγνωστοι κτήτορες στην πρόθεση της Αγίας Κυριακής Αγαλλιανού στο νότιο Ρέθυμνο ■ Hagia Kyriake, Agallianou, the church of the 13th century and its unknown donors
- **Βελένης Γεώργιος · Velenis Georgios**, velenis@hist.auth.gr
Ομότιμος καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ / Professor emeritus, School of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki
 Η γραφή των επώνυμων βυζαντινών ζωγράφων της Κρήτης. Η περίπτωση των Βενέρηδων ■ The script of the known Byzantine painters on Crete. The Veneris' workshop case
- **Βογιατζής Σωτήρης · Voyadjis Sotiris**, sotvog@gmail.com
Δρ Αρχιτέκτων / Dr Architect
 Κεραμική από την πόλη Ιζνίκ (Νίκαια) στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος ■ Iznik Pottery in the Greatest Lavra Monastery on Mount Athos

- **Γκαλά-Γεωργιά Έλλη · Gala-Georgila Elli**, pageo@tee.gr
Πολιτικός Μηχανικός, Δρ Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής / Civil Engineer, PhD History of Architecture
 Υδροδοτικό σύστημα και καθαγιασμένοι τόποι στην πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη ■ Water supply system and sacred areas in Early Byzantine Thessaloniki
- **De Domenico Carlo**, carloedomenico@gmail.com
Υποψήφιος διδάκτωρ Πανεπιστημίου της Πίζας, Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών / PhD candidate at the University of Pisa, Italian Archaeological School at Athens
 Ηφαιστία (Λήμνος): η βασιλική του ανατολικού λιμένα (5ος/6ος – 13ος αιώνας) ■ Hephaestia (Limnos): the basilica of the eastern harbour (5th/6th – 13th century)
- **Εμμανουήλ Τερψιχόρη · Emmanouil Terpsichori**, temmanou@yahoo.gr
Δρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου / PhD in History, University of the Peloponnese
 Προσωπογραφία. Η σημασία των προσωπικοτήτων που αναφέρονται στον βίο του οσίου Μελετίου ■ Prosopography. Significance of the personalities mentioned in the biography of Hosios Meletios
- **Freze Anna**, anna.freze@gmail.com
Ερευνήτρια, Ινστιτούτο της Θεωρίας και της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και της Πολεοδομίας / Researcher, Institute of Theory and History of Architecture and Urban Planning, Petersburg State University
 Βασιλικές του 11ου-12ου αιώνα στην Μακεδονία ■ Basilicas of the 11th-12th centuries in Macedonia
- **Frigerio-Zένιου Στέλλα · Frigerio-Zeniou Stella**, stella.frigerio-zeniou@bluewin.ch
Ιστορικός της τέχνης / Art historian
 Εικονοστάσι του 16ου αιώνα στην εκκλησία της Παναγίας Χρυσελεύσας στο Πολέμι, Κύπρος ■ Sixteenth century iconostasis in the church of Panagia Chryseleoussa at Polemi, Cyprus
- **Ζάρρας Νεκτάριος · Zarras Nectarios**, nectarios.zarras@gmail.com
ΕΔΙΠ, Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου / SRTS-Assistant professor, Byzantine Archaeology and Art, University of the Aegean
 Ο στρατηγός Λέων Χιτζιλάκης της επιγραφής από το θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης. Μια ιδιάζουσα περίπτωση στρατιωτικής χορηγίας και προσωπογραφίας ■ Strategos Leon Chitzilakis of the inscription from the sea walls of Thessaloniki. An unusual case of military patronage and prosopography

- **Ιωαννίδου Θεοδώρα · Ioannidou Theodora**, theodora.ioannidou@gmail.com
Υποψήφια διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ / PhD candidate in Byzantine Archaeology, School of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki
 Η γραφή των επώνυμων βυζαντινών ζωγράφων της Κρήτης. Η περίπτωση των Βενέρηδων ■ The script of the known Byzantine painters on Crete. The Veneris' workshop case
- **Κατσάλη Ευρυδίκη · Katsali Evridiki**, evridikikatsali@yahoo.com
Αρχιτέκτων Μηχανικός, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας / Architect, Ephorate of Antiquities of Euboea
 Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Ακραφνίου στην Βοιωτία. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μετά τις εργασίες αποκατάστασης ■ The church of Hagios Georgios in Akraefnio, Boeotia. A contribution to the study of its architecture after the restoration works
- **Κατωπόδη Παναγιώτα · Katopodi Panagiota**, pan_alex63@yahoo.gr
Υποψήφια Διδάκτωρ ΕΚΠΑ, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών, Θεολόγος, Συντηρήτρια Έργων Τέχνης, Εικονογράφος / PhD candidate NKUA, Msc, Theology, Conservator of Works of Art, Illustrator
 Παρατηρήσεις στο πρώτο εικονογραφικό στρώμα του παλαιού καθολικού της μονής Καλαμίου Αρκαδίας ■ Remarks on the first pictorial layer of the old katholikon of the Kalami Monastery of Arcadia
- **Κιουσσοπούλου Τόνια · Kiουσσοπουλου Tonia**, akiουσop@arch.uoa.gr
Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, ΕΚΠΑ / Professor of Byzantine History, NKUA
 Η (επαν)ίδρυση μοναστηριών στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 13ο-14ο αιώνα. Οι δωρητές τους και το αστικό τοπίο ■ The (re)foundation of the Constantinopolitan monasteries (13th-14th century). Their donors and the urban landscape
- **Κοντοπανάγου Κατερίνα · Kontopanagou Katerina**, kontkat@ionio.gr
Διδάσκουσα 407/80, Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο / Lecturer 407/80, Department of Archives, Library Science and Museology, Ionian University
 «ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν»: Μία περίπτωση συλλογικής χορηγίας κατά τον 18ο αιώνα στην Ήπειρο ■ “ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν”: A case of collective sponsorship during the 18th century in Epirus
- **Κουτσού Βασιλική · Koutsou Vasiliki**, vasilikikoutsou@gmail.com
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Ιστορίας, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Βυζαντινές Σπουδές» Πανεπιστημίου Ιωαννίνων / Postgraduate student, Postgraduate program in Byzantine Studies, University of Ioannina

«ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν»: Μία περίπτωση συλλογικής χορηγίας κατά τον 18ο αιώνα στην Ἡπειρο ■ “ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν”: A case of collective sponsorship during the 18th century in Epirus

- **Κρικελίκος Δημήτριος · Krikelikos Dimitrios**, krikelikos@gmail.com
Αρχαιολόγος – Νομισματολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισσας / Archaeologist – Numismatist, Ephorate of Antiquities of Larissa
Η παρουσία των ευνούχων στις μικρογραφίες του χειρογράφου του Ιωάννη Σκυλίτζη: ἄγγελοι, δαίμονες ἢ ... ἀπλὰ ἄνθρωποι ■ The presence of eunuchs in the miniatures of Ioannes Skylitzes manuscript: angels, demons or... just humans
- **Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου Μαρία · Constantoudaki-Kitromilides Maria**, maconst@arch.uoa.gr
Ομότιμος καθηγήτρια, ΕΚΠΑ / Professor emerita, NKUA
Η Σταύρωση του Χριστού σε παραλίμνιο τοπίο. Αδημοσίευτο ἔργο του Ιωάννη Περμενιάτη και το πλαίσιο δημιουργίας της σύνθεσης ■ The Crucifixion in a lakeside landscape. A new work by Ioannis Permeniatis, a Greek painter in Venice, and the cultural framework of the composition
- **Κωσταρέλλη Αλεξάνδρα · Kostarelli Alexandra**, akostarelli@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Euboea
Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Ακραϊφνίου στην Βοιωτία. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μετά τις εργασίες αποκατάστασης ■ The church of Hagios Georgios in Akraefnio, Boeotia. A contribution to the study of its architecture after the restoration works
- **Λιάκος Δημήτρης · Liakos Dimitris**, liakos712003@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chalcidice and Mount Athos
Άγνωστα ξυλόγλυπτα του 17ου και του 18ου αιώνα από τον ναό της Γεννήσεως του Χριστού στη Βηθλεέμ ■ Unknown woodcarvings dated to the 17th-18th century from the church of Nativity, Bethlehem
- **Maltseva Svetlana**, sm@resava.ru
Αναπληρώτρια καθηγήτρια / Associate professor, Petersburg State University
Βασιλικές του 11ου-12ου αιώνα στην Μακεδονία ■ Basilicas of the 11th-12th centuries in Macedonia
- **Μαμαλούκος Σταύρος · Mamaloukos Stavros**,
Αρχιτέκτων, Αναπληρωτής καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων, Πανεπιστήμιο Πατρών / Architect, Assistant professor of Architecture, University of Patras
Ζητήματα ιστορίας και αρχιτεκτονικής του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας

- Issues of history and architecture of the katholikon of the Varnakova Monastery

- **Μαντάς Απόστολος · Mantas Apostolos**, apomantas@yahoo.gr
Επίκουρος καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Assistant professor of Byzantine Archaeology and Art, University of Ioannina
 Τέσσερις άγνωστες γεωργιανές μικρογραφίες και η βυζαντινή καταγωγή τους
 ■ Four unknown Georgian miniatures and their Greek provenance

- **Μανωλάκου Σταυρούλα · Manolakou Stavroula**, stauroula1992@hotmail.com
Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Βυζαντινών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Postgraduate Student of Byzantine Studies, University of Ioannina
 Το αξίωμα του τζαουσίου: αρχαιολογικές μαρτυρίες και γραπτές πηγές ■ The office of *tzausios*: archaeological evidence and written sources

- **Μανωλέσσου Ελένη · Manolessou Eleni**, manoleso@otenet.gr
Αναπληρώτρια διευθύντρια – Προϊσταμένη Τμήματος Συλλογής Γλυπτικής, Ξυλογλυπτικής, Κεραμικής, Μικροτεχνίας, Υφασμάτων και Μουσαμάδων, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο / Deputy Director, Head of the Dept. of Sculpture, Woodcarving, Ceramics, Minor Arts, Textiles and Canvasses, Byzantine and Christian Museum
 Βυζαντινό σπαθί από την Κόρινθο ■ A Byzantine sword from Corinth

- **Μάστορα Πέλλη · Mastora Pelli**, pellinmstr@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος – Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / PhD Archaeologist – Byzantinist, Ephorate of Antiquities of City of Thessaloniki
 «Παύσατε περαιτέρω πειράζοντες». Ιουστινιάνειες επεμβάσεις στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου και ο συσχετισμός τους με την αγιολογική και υμνογραφική παράδοση ■ “Παύσατε περαιτέρω πειράζοντες”. Justinian’s interventions in the basilica of Saint Demetrios and their correlation with the hagiographic and hymographic tradition

- **Μιχαήλ Νικόλαος-Εμμανουήλ · Michail Nikolaos-Emmanouil**, nick.mich71@gmail.com
Υποψήφιος διδάκτωρ / PhD candidate, Université Lumière Lyon 2 – Institut de Recherche sur l’Architecture Antique (IRAA) και Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ (Department of History and Archaeology, NKUA)
 Η Ρωμαϊκή Αγορά και ένα πρωτοβυζαντινό εργοτάξιο στους Δελφούς ■ The Roman Agora and a construction site of the Early Byzantine period in Delphi

- **Μπίρταχας Παναγιώτης · Birtachas Panagiotis**, pmpirtachas@culture.gr

Δρ Αρχιτέκτονας Μηχανικός, Προϊστάμενος του Τμήματος Μελετών της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟΑ / PhD Architect, Head of the Section of Studies at The Directorate for the Restoration of Byzantine and Post Byzantine Monuments, Hellenic Ministry of Culture

Νέα αποτελέσματα ερευνών και μελέτης της βασιλικής Β στον χώρο των Φιλίππων (II). Συσχέτιση του τύπου των κιονόκρανων και επιθημάτων των στενών κιονοστοιχιών των πλευρικών κλιτών και του δυτικού σκέλους του υπερώου ■ Recent results of the studies on the basilica B in the archaeological site of Philippi (II). Correlations of the type of the capitals and the imposts that belong to the east colonnades of the side aisles and the colonnade of the west part of the gallery

- **Οικονομοπούλου Αποστολία · Oikonomopoulou Apostolia**, aoikonomopoulou@culture.gr

Δρ Πολιτικός Μηχανικός, MSc Αποκατάσταση Μνημείων, Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟΑ / PhD Civil Engineer, The Directorate for the Restoration of Byzantine and Post Byzantine Monuments, Hellenic Ministry of Culture

Νέα αποτελέσματα ερευνών και μελέτης της βασιλικής Β στον χώρο των Φιλίππων (II). Συσχέτιση του τύπου των κιονόκρανων και επιθημάτων των στενών κιονοστοιχιών των πλευρικών κλιτών και του δυτικού σκέλους του υπερώου ■ Recent results of the studies on the basilica B in the archaeological site of Philippi (II). Correlations of the type of the capitals and the imposts that belong to the east colonnades of the side aisles and the colonnade of the west part of the gallery

- **Παναγοπούλου Αγγελική · Panagoroulou Angeliki**, a.panagoroulou@yahoo.gr

Λέκτορας Βυζαντινής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Lecturer of Byzantine History, University of Ioannina

Το Βυζάντιο και η Βενετία μετά την Πρώτη Σταυροφορία: «επικύρωση» αυτοκρατορικών προνομίων μέσω «ευσεβών» κλοπών λειψάνων (1123-1126) ■ Byzantium and Venice after the First Crusade; “confirmation” of imperial privileges through relics’ “pious” thefts (1123-1126)

- **Παπαδόπουλος Αλέξανδρος · Papadopoulos Alexandros**, alexpdn@gmail.com

Ανεξάρτητος ερευνητής – Μεταπτυχιακός φοιτητής, Δ.Π.Θ. / Independent researcher – M.A. Candidate, D.U.Th.

Ιδιομορφίες σε εικόνα της Αποκαθήλωσης έργο του Κωνσταντίνου Ανδριανουπόλιτου του 1713 ■ Idiomorphic characteristics in an icon of the Deposition by Konstantinos Adrianopolitis of 1713

- **Papi Emanuele**, direttore**saia@scuoladiatene.it**
Δρ Αρχαιολόγος, Διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών / Dr Archaeologist, Director of the Italian Archaeological School at Athens
 Ηφαιστία (Λήμνος): η βασιλική του ανατολικού λιμένα (5ος/6ος – 13ος αιώνας) ■ Hephæstia (Limnos): the basilica of the eastern harbour (5th/6th – 13th century)
- **Πασαλή Αφροδίτη · Pasali Afroditi**, a.pasali@teilar.gr
Δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός / PhD Architect
 Η Παναγία Γαλακτοτροφούσα στην Ανθούσα Τρικάλων παρά τον Αχελώο Ποταμό ■ The Virgin Galaktotrophousa at Anthousa, Trikala on the river Acheloo
- **Παταπίου Νάσα · Patapiou Nasa**, npatapiou@cytanet.com.cy
Ιστορικός-ερευνητρια, Επιστημονικός συνεργάτης του Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου / Historian-Researcher, Research Fellow of the Research Centre of Kykkos Monastery
 Νέα στοιχεία για τους δωρητές του αγίου Ποτηρίου και του κιβωρίου του Αγίου Μάμαντος στην Κύπρο ■ New evidence on the donors of the Holy Chalice and the ciborium of Hagios Mamas in Cyprus
- **Περράκης Ιωάννης · Perrakis Ioannis**, iperrakis@theol.uoa.gr
Έκπαιδευτικός, δρ Θεολογίας στο πεδίο της Χριστιανικής Αρχαιολογίας / High school teacher, Dr of Theology in the field of Christian Archaeology
 Εικόνα της Θεοτόκου Ἐλεούσας (1677/1821) ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη ■ A Theotokos Eleousa icon (1677/1821) from Hadrianoupolis/Edirne
- **Πινάτση Χριστίνα · Pinatsi Christina**, cpinatsi@yahoo.com
Αρχιτέκτων / Architect
 Ζητήματα ιστορίας και αρχιτεκτονικής του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας ■ Issues of history and architecture of the katholikon of the Varnakova Monastery
- **Ράπτης Κωνσταντίνος Θ. · Raptis Constantinos Th.**, raptis.constantinos@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / PhD Archaeologist – Byzantinist, Ephorate of Antiquities of City of Thessaloniki
 Νέα στοιχεία για την υδροδότηση της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: μια άγνωστη κινστέρνα στην περιοχή του Αγίου Νικολάου Ορφανού ■ New evidence on the water-supply system of Byzantine Thessaloniki: an unknown cistern at the area of Hagios Nikolaos Orphanos

- **Rhoby Andreas**, Andreas.Rhoby@oeaw.ac.at
Priv.-Doz. Mag. Dr, Αναπληρωτής επικεφαλής του Ινστιτούτου Μεσαιωνικών Σπουδών, Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών, Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών / Deputy Head of the Institute for Medieval Research – Division of Byzantine Research, Austrian Academy of Sciences
 Επιγραφικά – προσωπογραφικά: οι βυζαντινές επιγραφές και η συμβολή τους στην προσωπογραφία ■ *Epigraphica-Prosopographica: Byzantine inscriptions and their contribution to prosopography*
- **Σαλεμής Νίκη · Salemi Niki**, nsalemi@culture.gr
Αρχιτέκτονας Μηχανικός, MSc Αποκατάσταση Μνημείων, Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟΑ / MSc in Conservation, The Directorate for the Restoration of Byzantine and Post Byzantine Monuments, Hellenic Ministry of Culture
 Νέα αποτελέσματα ερευνών και μελέτης της βασιλικής Β στον χώρο των Φιλίππων (II). Συσχέτιση του τύπου των κιονόκρανων και επιθημάτων των στενών κιονοστοιχιών των πλευρικών κλιτών και του δυτικού σκέλους του υπερώου ■ *Recent results of the studies on the basilica B in the archaeological site of Philippi (II). Correlations of the type of the capitals and the imposts that belong to the east colonnades of the side aisles and the colonnade of the west part of the gallery*
- **Saenkova Elena**, elsaen@mail.ru
Δρ, ερευνήτρια και επιμελήτρια του Τμήματος Παλαιорωσικής Τέχνης και επιμελήτρια εκθέσεων / Dr, researcher and curator of the Department of Old Russian Art and curator of exhibitions, State Tretyakov Gallery, Moscow
 Η εικόνα «ο άγιος Δημήτριος ο Μυροβλύτης ένθρονος» στη Συλλογή Τρετιακόφ, αρχές του 13ου αιώνα. Ο παραγγελιοδότης και το εικονογραφικό πρόγραμμα ■ *The early 13th century icon “Saint Demetrius of Thessaloniki enthroned” from the State Tretyakov Gallery. The donor and the iconographic programme*
- **Σιώμκος Νικόλαος · Siomkos Nikolaos**, siomkosnikos@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chalcidice and Mount Athos
 Άγνωστα ενυπόγραφα έργα των Εμμανουήλ και Κωνσταντίνου Τζάνε στη βασιλική της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ ■ *Unknown signed works by Emmanuel and Constantine Tzanes in the Nativity church, Bethlehem*
- **Σταυράκος Χρήστος · Stavrakos Christos**, chstavra@uoi.gr
Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Professor of Byzantine History, Department of History and Archaeology, University of Ioannina
 Βυζαντινά μολυβδόβουλα και προσωπογραφία: τα οικογενειακά ονόματα ■ *Byzantine lead seals and prosopography: the family names*

- **Στρατή Αγγελική · Strati Angeliki**, stratiangeliki@gmail.com
Εφορος Αρχαιοτήτων ε. τ. / Honorary Director of Antiquities
 Η ζωγραφική του Ευστρατίου, ιερομονάχου και πρωτοσυγκέλου Καστοριάς.
 Νέα στοιχεία ■ The painting by Efstratios, ieromonah and protosyncellus of
 Kastoria. New information
- **Τακούμη Άννα · Takoumi Anna**, annata2004@hotmail.com
*Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ / Archaeologist, PhD in Byzantine Ar-
 chaeology, NKUA*
 Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Καρύνια Μέσα Μάνης
 (1281) ως μαρτυρία για την προσωπικότητα των δωρητών τους ■ The
 wall-paintings of the church of Hagios Georgios at Karynia (Messa Mani,
 Peloponnese) and the personality of their donors (1281)
- **Τριβυζαδάκης Νικόλαος · Trivyriadakis Nikolaos**, trivyriadakis.publica-
 tions@gmail.com
*Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης / Archaeolo-
 gist, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region*
 Η παρουσία των ευνούχων στις μικρογραφίες του χειρογράφου του Ιωάννη
 Σκυλίτζη: άγγελοι, δαίμονες ή ... απλά άνθρωποι ■ The presence of eunuchs
 in the miniatures of Ioannes Skylitzes manuscript: angels, demons or... just
 humans
- **Τρούπκου Νικολέτα · Troupkou Nicoleta**, nicole.troupkou@gmail.com
*Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, ΑΠΘ / PhD in Byzantine Archaeology, Aristotle
 University of Thessaloniki*
 Η γραφή των επώνυμων βυζαντινών ζωγράφων της Κρήτης. Η περίπτωση
 των Βενέρηδων ■ The script of the known Byzantine painters on Crete. The
 Veneris' workshop case
- **Τσιάπαλη Μαρίζα · Tsiapali Mariza**, m66tsiap@yahoo.gr
*Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης, ΥΠΠΟ-Α
 / Director of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region, Hellenic
 Ministry of Culture and Sports*
 Το σπήλαιο του Αγίου Γεωργίου στα Σέρβια Κοζάνης. ■ The cave of Hagios
 Georgios at Servia, Kozani.
- **Φουκανέλη Γεωργία · Foukaneli Georgia**, g.foukaneli@gmail.com
Δρ Αρχαιολογίας / PhD in Byzantine Archaeology
 Προεστώτες της μονής του Σινά: Μαρτυρία και συμμαρτυρία επιγραφών και
 έργων τέχνης ■ Officials of Sinai monastery: The testimony of inscriptions
 and works of art

- **Φουστέρης Γιώργος · Foustieris Georgios**, gfousteris@gmail.com
Επίκουρος καθηγητής Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης / Assistant professor of Christian Archaeology and Art, Ecclesiastical Academy of Thessaloniki
Σαλός άγιος άπαξ εικονιζόμενος και λανθασμένα ταυτιζόμενος (Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας) ■ Previously incorrectly identified salos saint depicted in the Old Metropolis of Veroia
- **Φραγκοτσινός Ευάγγελος · Frangkotsinos Evangelos**, fragkotsinosevangelos@gmail.com
Υποψήφιος διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πανεπιστήμιο Κύπρου / PhD Candidate in Byzantine Archaeology, University of Cyprus
Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη Καστοριάς. Νέες ταυτίσεις και ερμηνείες ■ Hagios Nikolaos Kasnitzes in Kastoria. New identifications and interpretations
- **Φύσσας Νικόλαος · Fyssas Nikolaos**, nikolaosfyssas@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Ίδρυμα Όρους Σινά / PhD in Byzantine Archaeology and Art, Mount Sinai Foundation
Προεστώτες της μονής του Σινά: Μαρτυρία και συμμαρτυρία επιγραφών και έργων τέχνης ■ Officials of Sinai monastery: The testimony of inscriptions and works of art
- **Φωσκόλου Βίκυ · Foskolou Vicky**, foskolou@uoc.gr
Επίκουρη καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης / Assistant professor of Byzantine Archaeology, University of Crete
Μέσα στο κάδρο: Πορτρέτα δωρητών σε θρησκευτικές σκηνές στη βενετική Κρήτη ■ Inside the frame: Donor portraits in religious scenes from Venetian Crete
- **Χαμηλάκη Κατερίνα · Chamilaki Katerina**, achamilaki@culture.gr
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας. Υποψήφια διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογία, ΕΚΠΑ / Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Aetoloakarnania and Lefkada. PhD candidate in Byzantine Archaeology, NKUA
Καστρί, ένας οχυρωμένος πρωτοβυζαντινός οικισμός στην Ταναγραϊκή Βοιωτία. Τεκμήρια υλικού βίου, δικτύων και αγροτικής εκμετάλλευσης στην ύπαιθρο της Βοιωτίας ■ Kastri, a fortified proto-Byzantine settlement near Tanagra, Boeotia. Material culture, network, and agricultural exploitation in countryside of Boeotia
- **Χατζηλαζάρου Δημήτρης · Chatzilazarou Dimitris**, dimlazarou@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / PhD in Byzantine Archaeology and Art, Ephorate of Antiquities of Cyclades

Αγία Σοφία και Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντινούπολης: από αυτοκρατορικά ιερά σε σύμβολα κατάκτησης. Η συμβολική διαχείριση της μνήμης από την βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία ■ Holy Wisdom (Hagia Sophia) and Holy Apostles of Constantinople: from imperial sanctuaries to symbols of conquest. The symbolical use of memory by the Byzantine and Ottoman empire

— **Vanni Flavia**, flavia.vanni@live.it

Δρ Βυζαντινολόγος / PhD in Byzantine Studies, University of Birmingham
Αναλύοντας την παραγωγή των γυψίνων στη μεσοβυζαντινή εποχή: οι περιπτώσεις του Όσιου Λουκά και της Μονής Δαφνίου ■ Discussing Middle Byzantine stucco production: the cases of Hosios Loukas and Daphni

— **Ψάλτη Αθανασία · Psalti Athanasia**, apsalti@culture.gr

Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Φωκίδος / Archaeologist, Director of Ephorate of Antiquities of Fokida
Ζητήματα ιστορίας και αρχιτεκτονικής του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας ■ Issues of history and architecture of the katholikon of the Varnakova Monastery

— **Zakharova Anna**, zakharova@inbox.ru

Αναπληρώτρια καθηγήτρια / Associate professor, Lomonosov Moscow State University
Και πάλι για την πρωτοτυπία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής του 11ου αιώνα: Η περίπτωση της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη ■ Once again on the originality of the Byzantine architecture of the 11th century: The church of Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / SUMMARIES

ΕΛΕΝΗ-ΑΘΗΝΑ ΑΓΓΕΛΗ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΞΕΒΑΝΗΣ,
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΑΤΣΑΛΗ ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΩΣΤΑΡΕΛΛΗ

ELENI-ATHINA ANGELI, IOANNIS VAXEVANIS,
EVRIDIKI KATSALI AND ALEXANDRA KOSTARELLI

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΚΡΑΪΦΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΒΟΙΩΤΙΑ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Ακραιφνιο Βοιωτίας υψώνεται στα ριζά της αρχαίας ακρόπολης της *Ακραιφίας* και δυτικά του ιερού του *Απόλλωνος Πτώου*, φημισμένου μαντείου της αρχαιότητας. Η ανοικοδόμηση του έχει συνδεθεί, σύμφωνα με σωζόμενη κτητορική επιγραφή, με τον φράγκο ιππότη Antoine de Flamenc, ο οποίος επιβίωσε από τη μάχη εναντίον των νικητών Καταλανών το 1311, ωστόσο, πρωιμότερες οικοδομικές φάσεις που εντοπίστηκαν, τεκμηριώνουν ότι ο ναός προϋπήρχε του 1311.

Ο κυρίως ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τετρακιδίου με τρούλο. Η σημερινή ιδιαίτερα επιμήκης μορφή του είναι αποτέλεσμα των τριών βασικών οικοδομικών του φάσεων (κυρίως ναός, νάρθηκας, εξωνάρθηκας), μεταγενέστερων παρεμβάσεων, των αναστηλωτικών εργασιών του 1965, αλλά και των τελευταίων εργασιών αποκατάστασης (ΕΣΠΑ 2011-2014). Επιπλέον, το μνημείο περιβάλλεται από κτίσματα και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διαφόρων ιστορικών περιόδων, δημιουργώντας ένα σύνολο ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, η τυπολογία του οποίου ενισχύει την εκδοχή του μοναστηριακού συγκροτήματος. Στο εσωτερικό του ναού, που πρέπει να ήταν κατάγραφο, σήμερα διατηρούνται αρκετά τμήματα ζωγραφικού διακόσμου, τεσσάρων επάλληλων στρωμάτων τοιχογράφησης (12ος (;), 14ος, 16ος, 19ος αιώνες). Οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος θεωρούνται προγενέστερες της σωζόμενης επιγραφής του 1311, αυτές του δεύτερου στρώματος σύγχρονές της, του τρίτου στρώματος χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 16ου, ενώ του τέταρτου και περισσότερο εκτεταμένου στρώματος, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα.

Κατά το πρόσφατο έργο αποκατάστασης του ναού, η τότε 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων απομάκρυνε μορφολογικές αλλοιώσεις, αποκατέστησε στατικές, οικοδομικές και αισθητικές βλάβες και φθορές, προχώρησε στην αποτοίχιση τοιχογραφιών και στη μετατροπή του εξωνάρθηκα σε χώρο έκθεσης των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών, επαναφέροντας σε μεγάλο βαθμό την χαμένη αίγλη σε αυτό το σημαντικό βυζαντινό μνημείο. Στις εργασίες αυτές οφείλεται πλήθος νέων στοιχείων, τα οποία συμβάλλουν στην μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του ναού και των κτισμάτων του περιβάλλοντος χώρου του, των αρχιτεκτονικών χαράξεων που τα συνδέει, των νεωτερικών επεμβάσεων και της τοιχογράφησης του.

Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης επιχειρείται η αναζήτηση μορφολογικών και τυπολογικών συσχετισμών με μνημεία αντίστοιχου τύπου, από την περιοχή της Βοιωτίας, αλλά και από άλλες περιοχές. Αυτό θα συμβάλει στην καλύτερη τεκμηρίωση των οικοδομικών φάσεων του μνημείου και κατά συνέπεια στην ακριβέστερη χρονολόγηση τους. Παράλληλα, θα εξεταστεί η σχέση των στεγάσεων, της τοιχοποιίας, των δαπέδων, του διατηρούμενου γλυπτού διακόσμου και των επάλληλων στρωμάτων τοιχογράφησης με τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου και με τις κατά καιρούς επεμβάσεις σε αυτό. Τέλος, θα γίνει αναφορά στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία εντοπίστηκαν κατόπιν ανασκαφικής έρευνας σε επαφή και κάτω από το μνημείο, αλλά και στα ιστάμενα κτίσματα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού, τα περισσότερα από τα οποία διατηρούνται σε ερειπιώδη κατάσταση.

THE CHURCH OF HAGIOS GEORGIOS IN AKRAEFNIO, BOEOTIA. A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ITS ARCHITECTURE AFTER THE RESTORATION WORKS

The church of Hagios Georgios in Akraefnio (12th century) is probably the *katholikon* of a monastery, as indicated by the numerous building remains in the surrounding area. The recent restoration works that were implemented during the years 2011-2014, including consolidation and enhancement interventions, as well as conservation of frescoes and mosaics, furnished new evidence that contributed to the study of the monument's architecture and its structural phases. In this paper, the relation between the roofs, the masonry, the mosaics, the sculptural decoration, the frescoes and the structural phases will be examined, also through comparison with similar examples of churches of Boeotia or other regions.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΣΠΑΘΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

Στην αρχαία Κόρινθο, σε απόσταση 340 μ. βορειοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου, στη θέση «Ζέκιο», σε γήπεδο ιδιοκτησίας του Δήμου Κορινθίων, όπου προβλέπεται η ανέγερση του νέου Δημοτικού Σχολείου του χωριού, η ανασκαφική έρευνα που ξεκίνησε το έτος 2013 και συνεχίζεται ουσιαστικά έως και σήμερα, με αυτεπιστασία, αρχικά από την πρώην 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και κατόπιν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, έχει φέρει στο φως άγνωστο έως τότε τμήμα του βυζαντινού οικισμού της Κορίνθου που επεκτείνει πολύ δυτικότερα τα έως σήμερα γνωστά όρια της μεσαιωνικής πόλης. Κτηριακές εγκαταστάσεις με αλληπάλληλες μετασκευές, με ψηφιδωτά, μαρμάρια και πήλινα δάπεδα, φρεάτια, αγωγούς, σιρούς αλλά και ταφές επιβεβαιώνουν την οικιστική ανάπτυξη της πόλης στη θέση αυτή από την πρωτοβυζαντινή, τουλάχιστον, έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Η μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή φάση εντοπίζεται σε όλους τους χώρους της ανασκαφής με αντιπροσωπευτικά δείγματα κεραμικής της εποχής (χύτερες, τμήματα από κούπες Green and Brown, Measles Ware, Slip Painted Ware, Spatter Painted Ware, Matt Painted Ware, κ.ά.). Μεταξύ των πολυάριθμων, μεσοβυζαντινών, κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται κοσμήματα, νομίσματα, λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, γυάλινα τεμάχια, ένα ωοειδές αγγείο με οπή εκροής για ρίψη εμπρηστικής ύλης, καθώς επίσης και ένα σιδερένιο σπαθί, που βρέθηκε επάνω σε δάπεδο από μαρμάρινες και λίθινες πλάκες.

Το αμφίστομο σιδερένιο σπαθί φέρει ορειχάλκινους κοντούς χειροφυλακτήρες και σφαιρικό μήλο, ενώ διατηρούνται υπολείμματα της θήκης και της λαβής του. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής, αλλά και μέσω συγκρίσεων, με παράλληλα και απεικονίσεις ανάλογων όπλων στην βυζαντινή εικονογραφία, το σπαθί από την Κόρινθο είναι δυνατό να χρονολογηθεί στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα που έχει δώσει η βυζαντινή πρωτεύουσα του νότιου ελλαδικού

χώρου, καθώς τα σπαθιά που έχουν βρεθεί με μεσοβυζαντινά συγκείμενα σε βυζαντινά κέντρα, όπως η Κόρινθος, είναι ιδιαίτερος σπάνια.

A BYZANTINE SWORD FROM CORINTH

Excavations conducted by the former 25th Ephorate of Byzantine Antiquities (now Ephorate of Antiquities of Corinthia) in Ancient Corinth, at a distance of 340 m to the north west of the archaeological site, in a plot owned by the Municipality of Corinth (where the new Primary School of the town is planned to be erected) have brought to light a hitherto unknown section of the Byzantine settlement of Corinth. It now seems that the limits of the medieval town extended far further to the west than was previously believed. Buildings with consecutive renovations and refurbishments, mosaics, marble and ceramic tile floors, wells, conduits, grain pits and burials all document the urban development of the town at this location from the Early to the Late Byzantine period.

The Middle Byzantine and the Late Byzantine phases have left material remains in all the areas excavated (pots, parts of Green and Brown cups, Measles Ware, Slip Painted Ware, Spatter Painted Ware, Matt Painted Ware, etc.). Among the numerous Middle Byzantine objects discovered one may mention jewellery, coins, stone architectural parts, glass fragments, an egg-shaped container with opening, destined for throwing flammable materials, and an iron sword, which was found on top of a floor consisting of marble and stone slabs.

The double-edged sword bears short bronze cross-guards and a spherical pommel, while remains of its scabbard and grip have also survived. On the basis of the excavation data and of comparisons and parallels of similar weapons in Byzantine iconography, the sword from Corinth can be dated to the Middle Byzantine period. It constitutes one of the most important finds ever to have been discovered in the Byzantine capital of Southern Mainland Greece, since swords in Middle Byzantine contexts in Byzantine urban centres, like Corinth, are extremely rare.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ALEXANDROS ANAGNOSTOPOULOS

ΑΓΝΩΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ ΣΤΗ ΝΑΞΟ, ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ

Στο παρεκκλήσιο της Παναγίας Ελεούσας στη Χώρα της Νάξου σώζεται φορητή εικόνα του Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Ο Χριστός εικονίζεται στηθαίος, σε αυστηρά μετωπική στάση. Φοράει σκούρο γαλάζιο σάκκο, κοσμημένο με χρυσούς σταυρούς και γαμμάρια, λευκό στιχάριο με διάλιθα επιμάνικα και λευκό ωμοφόριο με διάλιθους χρυσούς σταυρούς. Στο κεφάλι φέρει χρυσή μίτρα, κοσμημένη με μαργαριτάρια, πολύτιμα πετράδια και περπενδούλια. Με το δεξί χέρι ευλογεί, και με το αριστερό κρατάει όρθιο ανοιχτό ενεπίγραφο κώδικα. Την μορφή του Χριστού συνοδεύουν οι κεφαλαιογράμματα ερυθρόχρωμες επιγραφές *Ι(ΗΣΟΥ)Σ [Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ]* μέσα σε μετάλλιο και *| Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ | [ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ]*.

Από εικονογραφική άποψη ο τύπος του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα, στηθαίου ή ένθρονου, γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση και επαναλαμβάνεται με συχνότητα στην τέχνη του 16ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρω τις φορητές εικόνες του Χριστού Μέγα Αρχιερέα της μονής Πάτμου (γύρω στο 1500), της μονής Γωνιάς (πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα), την παράσταση της Δέησης στο καθολικό της μονής Αναπαυσά (1527), τις φορητές εικόνες του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα της μονής Ρουσάνου (1527) και της μονής Σταυρονικήτα (1545/46) και την παράσταση στον παλαιό μητροπολιτικό ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας (1573).

Η εικόνα είναι δημοσιευμένη στην *Επετηρίδα της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* (2004-2005) και έχει χρονολογηθεί στον 16ο αιώνα. Πρόσφατα ο Ε. Τσιγαρίδας (2016) διατύπωσε την άποψη ότι η εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα της μονής Γωνιάς αποτελεί πρώιμο έργο που μπορεί να αποδοθεί, ίσως, στον χρωστήρα του Θεοφάνη.

Η εικόνα της Νάξου, η οποία πιθανότατα φιλοτεχνήθηκε στο Ηράκλειο, επιβεβαιώνει την άποψη αυτή, καθώς ο ζωγράφος επαναλαμβάνει πανομοιότυπα την εικονογραφία, τον φυσιογνωμικό τύπο και την τεχνική απόδοση

του προσώπου της εικόνας της μονής Πάτμου και της μονής Γωνιάς που αποδίδονται στον Θεοφάνη.

Στην απόδοση του προσώπου το πλάσιμο είναι μαλακό, με σκούρο καστανό προπλάσμο, που διαβαθμίζεται σε ανοικτότερους τόνους στο σάρκωμα. Τα φώτα σχηματίζονται με παράλληλες ακτινωτές λευκές γραμμές γύρω από τα μάτια, το μέτωπο, τη μύτη, το πηγούνι και το λαιμό, πλημμυρίζοντας την ειρηνική έκφραση του φωτεινού προσώπου με ένα υπερκόσμιο φως. Τα μαλλιά και τα γένια αποδίδονται με αυλακώσεις σε βαθύτερο τόνο του καστανού χρώματος, ενώ τα χείλη τονίζονται με κόκκινο χρώμα. Περιορισμένη έκταση κατέχουν τα φώτα στα ενδύματα, όπου με ανοιχτότερο γραμμικό τόνο του ιδίου χρώματος υποδηλώνονται οι πτυχώσεις στο στιχάριο και στο ωμοφόριο, ενώ απουσιάζουν από τον σάκκο.

Η υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας εικόνα του Χριστού Μέγα Αρχιερέα του παρεκκλησίου της Παναγίας Ελεούσας Νάξου, με την μνημειακού χαρακτήρα μετωπική στάση της μορφής, τα προσωπογραφικά, τεχνικά και υφολογικά χαρακτηριστικά και τα παλαιογραφικά της στοιχεία, μας επιτρέπουν να την αποδώσουμε στην πρώιμη καλλιτεχνική δραστηριότητα του Θεοφάνη και να την χρονολογήσουμε στο πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα. Μάλιστα από την περίοδο αυτή τα μόνα γνωστά μέχρι τώρα έργα του Θεοφάνη, πριν από την έλευσή του στα Μετέωρα για τη διακόσμηση του καθολικού της μονής Αναπαυσά, είναι οι εικόνες του Χριστού, της Παναγίας και του αγίου Νικολάου της μονής Γωνιάς.

AN UNKNOWN ICON OF CHRIST AS GREAT ARCH-PRIEST AT NAXOS, PAINTED BY THEOPHANES THE CRETAN

Housed in the chapel of Panagia Eleousa in Naxos is a portable icon of Christ in the type of Great Arch-priest. Its iconographic and artistic affinity both with the portable icon of Christ as Great Arch-priest in Patmos monastery (back to ca. 1500) and Gonia monastery (16th century) allows us to ascribe it indisputably to the earliest works of Theophanes Strelitzas-Bathas and date it back in the first quarter of the 16th century.

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΚΟΝΙΟ (ΚΟΝΥΑ) ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Ικόνιο (Konya) της Μικράς Ασίας, πόλη με εξαιρετική γεωστρατηγική σημασία για το Βυζάντιο, η οποία στη συνέχεια έγινε η πρωτεύουσα του Σελτζουκικού σουλτανάτου του Ρουμ (τέλος 11ου αιώνα – 1308).

Τα γλυπτά είναι κίονες με ηράκλειον άμμα, κιονόκρανα, γλυπτά τέμπλου (επιστύλια, κιονόκρανα, θωράκια), πλαίσια θυρωμάτων, τα περισσότερα σκαλισμένα σε λευκό μάρμαρο και δευτερευόντως σε τοπικό ασβεστόλιθο, τα οποία πρέπει να προέρχονται από τους βυζαντινούς ναούς της πόλης. Τα ανάγλυφα βρίσκονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, ή είναι εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση (ως *spolia*), στο συγκρότημα του τεμένου Alaeddin Camii στον ομώνυμο λόφο της ακρόπολης; στο εσωτερικό του τζαμιού, σε τοιχοποιίες του περιβόλου του συγκροτήματος, όπως και στο μαυσωλείο (*türbe*) του σουλτάνου Κιλις Arslan Β' (1156-1192). Μεσοβυζαντινά γλυπτά έχουν εντοιχιστεί ως *spolia*, πιθανόν με ένα συμβολικό περιεχόμενο, όπως υποστήριξε ο Scott Redford, σε θυρώματα για τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα του μεντρεσέ (μουσουλμανικό ιεροδιδασκαλείο) του ελληνικής καταγωγής Celaleddin Karatay, εμίρη της αυλής και επιτρόπου της βασιλείας (*Atabeg-i Rum*) του Σελτζουκικού σουλτανάτου του Ρουμ (1249-1254).

Ορισμένα από τα γλυπτά του Μουσείου του Ικονίου είχαν δημοσιευτεί παλαιότερα, όχι όμως αναλυτικά, από την Claudia Barsanti και τον Martin Dennert, ενώ οι πέντε μεσοβυζαντινοί κίονες με ηράκλειον άμμα είχαν πρόσφατα παρουσιαστεί από τον Σωτήρη Βογιατζή. Στην ανακοίνωσή μας, εκτός από τα άγνωστα γλυπτά από το Μουσείο του Ικονίου και το τέμενος του Αλλαντίν, παρουσιάζουμε μια πρόταση ερμηνείας της χρήσης των μεσοβυζαντινών γλυπτών στον Karatay Medresesi (1251). Επίσης καταθέτουμε προτάσεις για την πιθανή προέλευση ορισμένων από αυτά τα γλυπτά, π.χ. από τον ναό του Αγίου Αμφιλοχίου («Eflatun Mescidi»), επίσης στο

λόφο του Αλλαντίν, που έχει κατεδαφιστεί. Η χρήση των μεσοβυζαντινών γλυπτών στο συγκρότημα του Alaeddin Camii έχει γίνει σε διάφορες περιόδους της πολυτάραχης ιστορίας του.

Πολλά από τα γλυπτά του Μουσείου είχαν εντοιχιστεί, σε δεύτερη χρήση στα επίσης κατεδαφισμένα τείχη του Ικονίου, τα οποία είναι γνωστά από απεικονίσεις περιηγητών. Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση η χρήση των μεσοβυζαντινών αναγλύφων ως σπολίων φαίνεται ότι εξυπηρετεί συγκεκριμένους ιδεολογικούς σκοπούς. Η χρήση αρχαίων ελληνικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών αναγλύφων (μαζί με σελτζουκικά) στους πύργους των τειχών του Ικονίου που οικοδομήθηκαν γύρω στα 1220-1221 από τον σελτζούκο σουλτάνο Alaeddin Kaykubad Α' (1219-1237), καταδεικνύει τις προθέσεις του τελευταίου να συνδέσει την παρουσία των Σελτζούκων με το ένδοξο παρελθόν της περιοχής. Στόχος της πολιτικής ιδεολογίας του ήταν να αναδείξει τον εαυτό του ως «νόμιμο» και «απόλυτο» μονάρχη της χώρας των Ρωμαίων (*diyār al-Rūm*).

Στο τέλος της ανακοίνωσής μας παρουσιάζουμε και ορισμένα σελτζουκικά γλυπτά του 13ου αιώνα, ιδιαίτερα θωράκια, τα οποία μαρτυρούν βυζαντινές επιδράσεις.

MIDDLE-BYZANTINE SCULPTURES FROM IKONION (KONYA) IN ASIA MINOR

Our paper focuses on the presentation of the Middle-Byzantine sculptures from Byzantine Ikonion (Konya) in Asia Minor. These sculptures are kept in the Archaeological Museum of the city and are also used as *spolia* in Seljuk buildings like the complex of Alaeddin Camii (in the interior of the mosque and in various buildings), as well as in the medrese of Celaeddin Karatay (1251).

The use of Byzantine sculptures as *spolia* in Rum Seljuk capital, especially in the complex of Alaeddin Camii, reflects the changes in the monument during the centuries and the oddities that occurred in its composite plan and decoration.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
ANASTASSIOS CH. ANTONARAS

**CESENDELLI: ΓΥΑΛΙΝΑ ΦΩΤΙΣΤΙΚΑ ΣΩΜΑΤΑ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ
ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΣΕ ΕΡΓΑ ΤΕΧΝΗΣ**

Οι εισαγωγές γυάλινων αγγείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία από τη Βενετία ήταν συχνή, αν όχι συνεχής, και μνημονεύεται σε αρκετά βενετικά έγγραφα. Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστεί μία ιδιαίτερη ομάδα αγγείων. Πρόκειται για καντήλες, γνωστές με το βενετικό όνομα *cesendelli*, όρο που προέρχεται από τη λατινική λέξη *cicindela*, δηλαδή, πυγολαμπίδα. Είναι κωνικές με οριζόντιο χείλος και κομβιόσχημη βάση, που άλλοτε είναι ακόσμητες, και άλλοτε διακοσμημένες με γαλακτώδεις ίνες (*lattimo*), τεχνική διακόσμησης χαρακτηριστική της βενετικής υαλοουργίας.

Στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού φυλάσσονται θραύσματα δεκάδων τέτοιων αγγείων, προερχόμενων κυρίως από τον Ναό Α στο κάστρο του Πλαταμώνα, αλλά και από οκτώ ακόμη, σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στην ευρύτερη περιοχή της. Η παραγωγή και διάδοσή τους φαίνεται ότι ξεκινά στον όψιμο 16ο και καλύπτει και τον 17ο αιώνα. Παράλληλα της ίδιας χρονολόγησης έχουν ανασυρθεί από ναυάγια βενετικών πλοίων στη Δαλματία και σε σωστικές ανασκαφές στην ίδια περιοχή. Επίσης, σε ανασκαφές στην Κωνσταντινούπολη και στην αρχαία Κόρινθο.

Σε ιταλικά έργα τέχνης απεικονίζονται μακριές, κυλινδρικές καντήλες που φαίνεται ότι αποτελούσαν το σχήμα που προτιμούσε η εγχώρια, ιταλική αγορά. Αντίθετα, οι ελαφρώς κωνικές καντήλες που παρουσιάζονται εδώ, κατά πάσα πιθανότητα, αποτελούν την παραλλαγή του τύπου που προτιμούσε το κοινό στην ανατολική Μεσόγειο, γνωστού στις βενετικές πηγές ως *cesendelli alla turchesa*. Αντίστοιχα, καντήλες του σχήματος αυτού απεικονίζονται σε θρησκευτικά έργα Κρητικής σχολής του 16ου και του 17ου αιώνα, ενσωματωμένες μεταξύ των άλλων σύγχρονων, ρεαλιστικών στοιχείων που εμφανίζονται στη θρησκευτική τέχνη της εποχής αυτής. Μεταξύ των άλλων τις βρίσκουμε σε τοιχογραφίες του Θεοφάνη Στρελίτζα-Μπαθά στο καθολικό Μεγίστης Λαύρας και στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου

στο Κούρδαλι της Κύπρου. Εμφανίζονται επίσης και σε εικόνες του όψιμου 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αιώνα των Μιχαήλ Δαμασκηνού, Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη και Εμμανουήλ Τζάνε, καθώς και εικόνων στη Ζάκυνθο και στο Άγιο Όρος.

CESENDELLI: OTTOMAN ERA GLASS, LIGHTING DEVICES. ARCHAEOLOGICAL FINDS AND REPRESENTATIONS IN ART

This paper presents a form of imported, Venetian glass lamps, known as *cesendelli*. They are slightly conical, with horizontal rim and beaded base, plain or decorated with *lattimo* threads. The production of this form can be dated to the late 16th or 17th century Venice. Archaeological finds from several salvage excavations from Thessaloniki and its region will be presented, along with the representation of these *cesendelli* in Cretan School art of that period. It is suggested that this conical variant of *cesendelli*, which was preferred by the buyers in eastern Mediterranean, are the so called in Venetian sources, *cesendelli alla turchesa*.

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ,
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΝΑΤΣΗ ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΨΑΛΤΗ
KLIMIS ASLANIDIS, STAVROS MAMALOUKOS,
CHRISTINA PINATSI AND ATHANASIA PSALTI

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το παλαιό καθολικό της μονής Βαρνάκοβας, χάρις τόσο στην υψηλή ποιότητα της αρχιτεκτονικής και του διακόσμου του όσο και στην ύπαρξη πλούσιων σχετικών με τη ιστορία του πληροφοριών από μία επιγραφή και ένα χρονικό του 1690, ήταν ένα ιδιαίτερα σημαντικό μνημείο της βυζαντινής ελλαδικής ναοδομίας. Σήμερα από το μνημείο, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου καταστράφηκε από τους Τούρκους το 1826 και κατά την οικοδόμηση του νέου καθολικού της Μονής το 1831, διασώζονται ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα, η εσωτερική παρειά των τοίχων και η θολοδομία του εξωνάρθηκα και μεγάλο τμήμα του μαρμαροθετημένου δαπέδου του. Το μνημείο έγινε γνωστό στη βιβλιογραφία το 1922 από τον Α. Ορλάνδο, ενώ στα τελευταία χρόνια η αρχιτεκτονική και το οικοδομικό του χρονικό επανεξετάσθηκαν από τον Χ. Μπούρα. Αφορμή για μια νέα εξέταση του ναού έδωσε η συστηματική του τεκμηρίωση, η οποία επιχειρείται στο πλαίσιο του προγραμματιζόμενου έργου αποκατάστασής του.

Με βάση τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα από τη μελέτη των λειψάνων του παλαιού καθολικού δεδομένα, φαίνεται ότι αυτό αποτελούνταν: 1ον από έναν μεγάλων σχετικά διαστάσεων κύριο ναό, σταυροειδή εγγεγραμμένο, ενδεχομένως σύνθετο τετρακίονιο, 2ον από μια τετρακίονια λιτή, το ανατολικό τμήμα του δαπέδου της οποίας παρουσίαζε ιδιομορφίες στη χάραξη, προκειμένου, όπως φαίνεται, αυτό να προσαρμοσθεί στον λοξά διατεταγμένο δυτικό τοίχο του κύριου ναού, 3ον από έναν σύγχρονο με τη λιτή στενό εσωνάρθηκα, η δυτική όψη του οποίου διαρθρώνονταν με προέχον ανίδωμα / συννεπτυγμένο πρόπυλο και του οποίου ο δυτικός τοίχος σώζεται ακόμη, και 4ον από έναν ευρύ δικίονιο εξωνάρθηκα.

Από τον συνδυασμό των παραπάνω με τα στοιχεία που παρέχουν οι πηγές, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το οικοδομικό χρονικό του μνημείου

έχει ως εξής: Πυρήνα του καθολικού απετέλεσε ο αναφερόμενος στις πηγές ναός της Θεοτόκου του 1077. Δεν είναι βέβαιο αν ο ναός σώθηκε ως τον 19ο αιώνα ή είχε αντικατασταθεί το 1148 από τον αναφερόμενο στην κτιτορική επιγραφή ως «δεύτερο ναό», αν και το πρώτο φαίνεται πιθανότερο. Μερικά χρόνια αργότερα, μεταξύ των ετών 1084 και 1111, ο ναός αυτός φαίνεται ότι δέχθηκε ακαθόριστης έκτασης επεμβάσεις και τοιχογραφήθηκε με πρωτοβουλία του ίδιου του πρώτου κτίτορά του. Στο χρονικό διάστημα 1148 ως 1151 ο ναός επεκτάθηκε προς δυσμάς με την κατασκευή της λιτής και του νάρθηκα. Μια σχετικά ακριβής αναπαράσταση του καθολικού, όπως αυτό ήταν μετά τις επεμβάσεις της περιόδου αυτής, είναι, εν μέρει τουλάχιστον, εφικτή. Με βάση αυτήν, η ομοιότητα που, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, υπάρχει μεταξύ των καθολικών των μονών Βαρνάκοβας και Σαγματά, είναι τόσο εκπληκτική που θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τα δύο κτήρια αποτελούν ένα ακόμη παράδειγμα της γνωστής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική διαδικασίας αντιγραφής προτύπων ή ακόμη ότι αυτά ήταν έργα του ίδιου συνεργείου. Ομοιότητα, άλλωστε, διαπιστώνεται και στα μαρμαροθετημένα δάπεδα αλλά και στα προέχοντα τόξα / συνεπτυγμένα πρότυλα με τα χαρακτηριστικής διατομής πώρινα τόξα των όψεων των δύο μνημείων. Τέλος, το 1229 ή το 1230 οικοδομήθηκε εκ βάθρων και τοιχογραφήθηκε ο εν μέρει ακόμη σωζόμενος εξωνάρθηκας.

ISSUES OF HISTORY AND ARCHITECTURE OF THE KATHOLIKON OF THE VARNAKOVA MONASTERY

The reexamination of the old katholikon of the Varnakova monastery allows for some observations regarding its architecture and construction history. It was built as a large cross-in-square church in 1077. After it was extended westwards between 1148 and 1151 with a four-columned nave and a narthex, the plan became almost identical to that of the katholikon of Sagmata monastery. It is therefore concluded that either the two buildings were another example of architectural copies, as those already known in Byzantium, or they were constructed by the same builders. The last phase of development (1229/1230) included the addition of a two-columned exonarthex.

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΑΣΦΕΝΤΑΓΑΚΗΣ

MICHAIL I. ASFENTAGAKIS

**ΕΝΑ ΤΡΙΠΤΥΧΟ ΚΡΥΜΜΕΝΟ ΣΤΙΣ ΣΚΙΕΣ:
ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΝΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΕΧΝΗΣ
ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΧΑΡΤΩΜΕΝΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ**

Στο υπερώο του ναού της Παναγίας της Χαριτωμένης ή *Χαρτωμένης*, κατά τον εντόπιο πληθυσμό, στην περιοχή Χωριό της Σύμης, τοποθετημένο επάνω σε κάποιο παλαιό έπιπλο και ανάμεσα σε πλήθος άλλων εικόνων, βρίσκεται τρίπτυχο μεσαίων διαστάσεων (66×85 εκ.), το οποίο, ακόμη και μέσα στο ημίφως, αποσπά εύκολα την προσοχή του ερευνητή. Το μεγαλύτερο μέρος της ζωγραφικής του επιφάνειας διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Στο κεντρικό τμήμα παριστάνονται τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδας και η Υπαπαντή του Χριστού, με τη μορφή δίζωνης εικόνας, ενώ στα δύο φύλλα έχουν απεικονιστεί χοροί αγίων και η Σταύρωση του Κυρίου (δεξί φύλλο). Ο κάθε όμιλος αγίων απαρτίζεται από τρεις ολόσωμες μορφές. Το έργο είναι ανυπόγραφο ή έχει αλλοιωθεί η υπογραφή του δημιουργού. Η πίσω επιφάνεια δεν φέρει το παραμικρό ίχνος ζωγραφικής.

Το τρίπτυχο είναι αδημοσίευτο και άγνωστο στην έρευνα. Άγνωστο, επίσης, παραμένει το πώς κατέληξε στον ναό της Παναγίας της Χαριτωμένης. Πιθανολογούμε ότι αποτελεί ένα από τα κειμήλια που διασώθηκαν, μετά την ανατίναξη της Μεγάλης Παναγίας (Αγίου Γεωργίου) του Κάστρου και του μεγαλύτερου τμήματος του ιπποτικού φρουρίου από τα ιταλογερμανικά στρατεύματα στις 24 Σεπτεμβρίου του 1944, και μεταφέρθηκαν στη διπλανή εκκλησία της *Χαρτωμένης*, πριν ανεγερθεί ο νέος ναός της Παναγίας του Κάστρου. Φαίνεται πως το τρίπτυχο παρέμεινε εκεί και δεν ακολούθησε την πορεία άλλων διασωθέντων έργων, όπως π.χ. της αποδιδόμενης στον Γεώργιο Κλόντζα μεγάλων διαστάσεων εικόνας της Δευτέρας Παρουσίας, που τοποθετήθηκε στον νεόδμητο ναό της Παναγίας.

Το έργο αποτελεί πόνημα ενός έμπειρου ζωγράφου και η τέχνη του θυμίζει ζωγραφικά έργα που χρονολογούνται στο μεταίχμιο της υστεροβυζαντινής και πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου. Η αναλυτική παρουσίαση των παραστάσεων ολόκληρου του τριπτύχου, η προσπάθεια ερμηνείας της

διάθρωσης των απεικονίσεων και η όσο το δυνατόν ορθότερη χρονολόγηση του αποτελούν τους βασικούς στόχους της ανακοίνωσής μας.

**A TRIPTYCH HIDDEN IN THE SHADOWS:
FIRST PRESENTATION OF AN UNKNOWN ARTWORK
IN THE CHURCH OF CHARTOMENI ON SYMI**

Inside the church of Panagia Charitomeni, or *Chartomeni*, located in Chorio of Symi island, there is a medium sized triptych (66×85 cm), among various other portable icons. The majority of its painted surface is preserved in a very good condition. In the central part of the triptych the three persons of the Holy Trinity and the Hypapante are depicted, whilst on the right and the left wings we can see groups of saints and the Crucifixion of Jesus.

The triptych is unsigned or, maybe, the signature of the painter is not visible today. Its style resembles the art of paintings which are dated at the end of the Late-Byzantine and the beginning of the Post-Byzantine period.

ΠΕΤΡΟΥΛΑ ΒΑΡΘΑΛΙΤΟΥ
PETROULA VARTHALITOU

**ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΚΤΗΤΟΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΓΑΛΛΙΑΝΟΥ
ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΡΕΘΥΜΝΟΥ**

Στον μικρό οικισμό του Αγαλλιανού, στα νότια της επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου διατηρούνται τα κατάλοιπα ενός μονόχωρου, κατάγραφου ναού, ο οποίος αποκαλύφθηκε τυχαία την περίοδο του μεσοπολέμου και ανακατασκευάστηκε από τους κατοίκους μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Ο τοιχογραφικός του διάκοσμος έχει σωθεί πολύ αποσπασματικά και σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα.

Στον κυρίως ναό, εκτός από ένα μικρό τμήμα από την παράσταση της Κοίμησης της Παναγίας, που συμπεριλαμβάνει το επεισόδιο του αγγέλου με τον Ιεφωνία, διακρίνονται αδιάγνωστοι, μετωπικοί, άγιοι και αγίες που διατάσσονται στον δυτικό και νότιο τοίχο, όπως και στον πεσσό του αφιδώματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο διάκοσμος του ιερού βήματος: ελάχιστα ίχνη από τους συλλειτουργούντες ιεράρχες και τον Μελισμό σώζονται στον ημικύλινδρο της αφίδας, καθώς και από τον πρωτομάρτυρα Στέφανο χαμηλά στο μέτωπο της αφίδας. Καλύτερα όμως, διατηρείται στην βορειοανατολική γωνία η χαμηλή, κατάγραφη τράπεζα της πρόθεσης. Η άνω επιφάνεια φέρει γεωμετρικά σχέδια και οι δύο κάθετες πλευρές της απεικονίζουν τρεις δωρητές. Στην δυτική πλευρά αναγνωρίζεται η μορφή ενός ιερέα που φαίνεται να συμμετέχει στην Θεία Λειτουργία που τελείται στο ιερό, κρατώντας κλειστό ευαγγέλιο και θυμιατίζοντας. Στην νότια πλευρά της τράπεζας, απεικονίζεται ζεύγος που προσφέρει ομοίωμα ναού και ακολουθεί τον ιερέα. Διακρίνονται τα ενδύματα, αλλά δυστυχώς έχουν καταστραφεί τα πρόσωπά τους. Η παρουσίαση της πολύ σπάνιας, αυτής παράστασης κτητόρων-αφιερωτών στον χώρο προετοιμασίας της Θείας Κοινωνίας, εκεί όπου συνήθως τοποθετούνται μόνο επιγραφές με σωτηριολογικό περιεχόμενο, δεν εμπλουτίζει απλά τον ήδη μακρύ κατάλογο των σχετικών παραστάσεων

σε τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης, αλλά θα συμβάλλει ουσιαστικά στην έρευνα για την απεικόνιση της ενεργούς συμμετοχής των κτητόρων-σε ακολουθίες, η οποία βρίσκεται ακόμα σε πολύ πρώιμο στάδιο.

HAGIA KYRIAKE, AGALLIANOU, THE CHURCH OF THE 13th CENTURY AND ITS THREE UNKNOWN DONORS

In the small settlement of Agallianou, on the south coast of Hagios Vassileios Province, Rethymnon, lie the remnants of a single-nave church adorned with frescoes that were unearthed and restored by the locals during the inter-war years. The paintings of the church of Hagia Kyriake, based on stylistic criteria, can be dated on the late 13th century.

The frescoes are preserved in fragments. The detail depicting an angel cutting off Jephonias' hands, part of the scene of the Dormition of the Virgin, is the best preserved part. Standing figures of unidentifiable saints can be seen in the west and south wall of the nave, as well as on the pilaster supporting the buttressing arch.

The decoration of the bema is of special interest. Apart from the scarce remnants of the co-officiating bishops and St Stephen, on both sides of the compact prothesis table three donors are represented. On the southern side, a priest is depicted holding exceptionally a closed gospel book on the one hand and a burning incense at the other. On the western side a couple is depicted offering a model of the church, probably the donors. Their faces are unfortunately completely damaged. The presentation of these relatively early portraits enriches the long catalogue of the representations of donors / ktetors in the monumental painting of Crete, very few of which are preserved. Moreover, the location of the specific fresco of the donors is extremely rare as this is decorating the place where the Holy Communion is prepared, that is a place which is only reserved to inscriptions with soteriological content or simply with geometrical or floral decoration. This unique location stands out as a rare case of the representation of the donors in the hole of the Byzantine churches of Crete.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, ΝΙΚΟΛΕΤΑ ΤΡΟΥΠΚΟΥ
ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ
GEORGIOS VELENIS, NIKOLETA TROUPKOU
AND THEODORA IOANNIDOU

**Η ΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΕΠΩΝΥΜΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΖΩΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΒΕΝΕΡΗΔΩΝ.**

Η μελέτη της γραφής του συνεργείου των Βενέρηδων εντάσσεται στο Ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο *Η γραφή των επώνυμων βυζαντινών ζωγράφων της Κρήτης*, το οποίο χρηματοδοτείται στο πλαίσιο της Πράξης «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές – κύκλος Β'», του Επιχειρησιακού Προγράμματος ΕΔΒΜ 103, ΕΣΠΑ 2014-2020, με φορέα υλοποίησης το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Αντικείμενο του προγράμματος αποτελεί η αποτύπωση του τρόπου της γραφής των ζωγράφων εκείνων, τα ονόματα των οποίων απαντούν σε έργα της μνημειακής τέχνης στην Κρήτη, κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το προς μελέτη υλικό αντλείται αποκλειστικά από ναούς, δεδομένου ότι δεν έχει εντοπιστεί κανένα οικοδόμημα κοσμικής αρχιτεκτονικής που να φέρει ενυπόγραφη γραπτή ή ψηφιδωτή εντοίχια διακόσμηση. Η περίοδος εξέτασης εκτείνεται από το 1204 έως το 1500, αντί του 1453, ώστε να συμπεριληφθούν και οι περιπτώσεις ζωγράφων που έδρασαν στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, μέσα στο καλλιτεχνικό πνεύμα της Κωνσταντινούπολης. Σημειώνεται ότι στην έρευνα εντάσσονται όχι μόνο οι καταγόμενοι από την Κρήτη αγιογράφοι, αλλά όλοι όσοι εργάστηκαν σε ναούς του νησιού.

Η επεξεργασία των επιγραφών βασίζεται στη χρήση πινάκων παλαιογραφικών στοιχείων (γραμμάτων, συνενώσεων, συντομογραφιών), όπου τοποθετούνται χωριστά για τη μεγαλογράμματη και τη μικρογράμματη γραφή όλες οι παραλλαγές των επιμέρους στοιχείων που απαντούν στο σύνολο των επιγραφών καθενός ναού στην εικαστική τους μορφή. Σκοπός είναι αφενός ο προσδιορισμός του γραφικού ιδιώματος του εκάστοτε επώνυμου ζωγράφου και αφετέρου η ανίχνευση ύπαρξης επιπλέον ιδιωμάτων, που συνδέονται με άτομα του ίδιου συνεργείου. Παράλληλα, παρατίθενται

κάποια γενικότερα συμπεράσματα σχετικά με τα καλλιτεχνικά εργαστήρια που προκύπτουν. Τα πορίσματα της έρευνας ενισχύουν στη συμπλήρωση της ήδη υπάρχουσας γνώσης για τη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική του νησιού, ενώ θα μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν ως πιλότος και για παρόμοιες μελέτες άλλων περιοχών.

Εξαιτίας της μεγάλης έκτασης του θέματος και προκειμένου να φανεί ο τρόπος προσέγγισης του αντικειμένου, επιλέχθηκε η παρουσίαση της περίπτωσης του εργαστηρίου των Βενέρηδων. Αφετηρία της μελέτης αποτελούν τα ενυπόγραφα έργα τους, από όπου γίνεται διάκριση του γραφικού ιδιώματος καθενός ζωγράφου. Στη συνέχεια εξετάζονται τα μνημεία εκείνα τα οποία αποδόθηκαν είτε στους ίδιους είτε στον κύκλο τους με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατή η επιβεβαίωση και η αμφισβήτηση των ήδη προτεινόμενων ταυτίσεων, η ανίχνευση των οικογενειακών δεσμών μεταξύ των μελών του εργαστηρίου και η συμπλήρωση με νέα στοιχεία των γνώσεών μας για αυτό το σημαντικό καλλιτεχνικό εργαστήριο της Κρήτης.

THE SCRIPT OF THE KNOWN BYZANTINE PAINTERS ON CRETE. THE VENERIS' WORKSHOP CASE

The study of the script of the Veneris' workshop is part of the research program entitled "The script of the known Byzantine painters on Crete", funded by the operational program "ΕΔΒΜ 103" of NSRF 2014-2020, which supports young researchers. The research covers the period from 1204 until 1500 and also studies the work of non-Cretan painters who worked on the island.

Through the morphological analysis of the letters, ligatures and abbreviations of the inscriptions found in every church, we are able to determine the personal handwriting style of each artist and even trace other scripts, belonging to their apprentices.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ
SOTIRIS VOYADJIS

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΙΖΝΙΚ (ΝΙΚΑΙΑ)
ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ
ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Η εκτίμηση την οποία έχουν δείξει τα ελληνικά μοναστήρια στην κεραμική Ιζνίκ είναι γνωστή από τότε που ο John Carswell έθιξε για πρώτη φορά το θέμα σε διαδοχικά δημοσιεύματα του στο *Ars Orientalis* την δεκαετία του '60. Τα πλακίδια αυτά εκτός από την αξία τους ως διακοσμητικά αντικείμενα έχουν και μεγάλη πρακτική αξία λόγω της αντοχής τους σε φθορά, ευκολία καθαρισμού κλπ και για τον λόγο αυτό τοποθετήθηκαν σε δάπεδα και τοίχους πολλών μοναστηριών στην Ελλάδα. Τελευταία έγινε εκτεταμένη σχετική παρουσίαση και σχολιασμός σε μονογραφία για το καθολικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας, στους τοίχους του κυρίως ναού του οποίου υπάρχει μεγάλη συλλογή πλακιδίων Ιζνίκ, σε μια ενιαία μεγάλου μεγέθους παραγγελία, ασφαλώς χρονολογημένα από επιγραφές στον 17ο αιώνα. Ωστόσο συστηματική καταγραφή κεραμικών αντικειμένων και πλακιδίων, πέραν των ανωτέρω, που είναι ενσωματωμένα σε διάσπαρτα κτήρια της μονής κυρίως σε δεύτερη χρήση, κατέδειξε ότι τον 17ο αιώνα δεν ήταν η πρώτη ούτε η τελευταία φορά που χρησιμοποιήθηκε κεραμική από την Νίκαια για την διακόσμηση στην μονή, αλλά υπάρχει μακρά περίοδος προμήθειας διακοσμητικών αντικειμένων από τα εργαστήρια της πόλης αυτής. Επεξεργασία του υλικού αυτού έδειξε ότι:

1. Εκτός από τον κύριο όγκο της συλλογής του καθολικού η χρήση κεραμικών αντικειμένων (κυρίως διακοσμημένων πιάτων) και πλακιδίων στην μονή για την διακόσμησή της έχει μακρά ιστορία.
2. Εκτός από λίγα αντικείμενα του 19ου αιώνα δύο βασικές περιόδους απόκτησης των αντικειμένων αυτών μπορούν να εντοπιστούν, το τέλος του 17ου (1678) και το τέλος του 16ου αιώνα.

Η μελέτη αυτού του υλικού μπορεί να φωτίσει τις ελλάσσονες πτυχές της ιστορίας της τέχνης στο Άγιον Όρος.

IZNIK POTTERY IN THE GREATEST LAVRA MONASTERY ON MOUNT ATHOS

The appreciation for Ottoman pottery that Mount Athos monasteries have shown is well known since John Carswell breached the subject in his brief mention of the Iznik pottery in the Greatest Lavra monastery in *Ars Orientalis*. Since then an extensive study of the collection of 17th century Iznik tiles covering the walls of the naos of the Katholikon of the monastery was undertaken. Moreover painstaking survey of the rest of the buildings of the monastery has revealed numerous scattered, mostly reused, tiles and other pottery items. Evaluation of this material has revealed that apart from the main bulk of 17th century Iznik pottery in the katholikon it seems that there has been a long history of acquisition of Ottoman pottery either in the form of everyday objects or tiles that are scattered in the monastery that can be dated in the late 17th century and late 16th century.

ΥΔΡΟΔΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΚΑΘΑΓΙΑΣΜΕΝΟΙ ΤΟΠΟΙ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η κατανόηση από τους Βυζαντινούς της ιδιαίτερης σημασίας που είχε το νερό για την επιβίωση και την υγεία των ανθρώπων μαρτυρείται από αγιολογικά και νομικά κείμενα, ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Για τον λόγο αυτό παρατηρείται το φαινόμενο θέσεις πηγών όπου ανάβλυζε το νερό, τμήματα της διαδρομής υδραγωγείων και δεξαμενές αποθήκευσης του νερού να συνδέονται με καθαγιασμένους τόπους, επιδιώκοντας την όσο το δυνατόν καλύτερη προστασία τους.

Σε μία εποχή μεγάλης ακμής για τη Θεσσαλονίκη, δύο σημαντικά υδραγωγεία ενίσχυαν το υφιστάμενο υδροδοτικό δίκτυο διασχίζοντας τις πεδιάδες ανατολικά και δυτικά της πόλης. Οι δεξαμενές απόληξης των υδραγωγείων αυτών ήταν χωροθετημένες στο εσωτερικό των εγκαταστάσεων μεγάλων μαρτυρίων, στα όρια της περιτειχισμένης πόλης. Πιο συγκεκριμένα, η απόληξη της διαδρομής του δυτικού υδραγωγείου της Ευκαρπίας ήταν σε δεξαμενή έξω από τα βορειοδυτικά τείχη, στην περιοχή όπου οι περισσότεροι ερευνητές τοποθετούν τη θέση ενός σημαντικού μαρτυρίου, πιθανώς των Αγίων Αγάπης, Ειρήνης και Χιόνης. Το υδραγωγείο της ανατολικής πεδιάδας της Καλαμαριάς, που ίχνη του με μεγάλους καμαροσκεπείς αγωγούς αποκαλύφθηκαν σε περιοχές της Πυλαίας, της Τούμπας και της Ευαγγελίστριας, απέληγε σε δεξαμενή στην περιοχή της Ευαγγελίστριας, στο εσωτερικό των εγκαταστάσεων του μαρτυρίου άγνωστου μάρτυρα, στη θέση του νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος.

Προς το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όταν οι αβαροσλαβικές επιδρομές έγιναν απειλητικές για την ασφάλεια της Θεσσαλονίκης, σημαντικά δημόσια κτίρια στο εσωτερικό της πόλης μετατράπηκαν σε δεξαμενές. Διαπιστώνεται ότι πολλές από τις δεξαμενές αυτές συνδέθηκαν με καθαγιασμένους χώρους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κρυπτή στοά της Αρχαίας Αγοράς. Στην έξοδο της δεξαμενής, από όπου εκκινούσε ο αγωγός που μετέφερε το νερό στην πόλη, είχε διαμορφωθεί χώρος αγιάσματος.

Με τη χωροθέτηση σημαντικών δεξαμενών του υδροδοτικού συστήματος της Θεσσαλονίκης σε καθαγιασμένους τόπους, σε μαρτύρια και αγιάσματα, η Εκκλησία ανέλαβε τη φροντίδα, την προστασία αλλά και τον έλεγχο κομβικών σημείων του υδροδοτικού δικτύου της πόλης.

WATER SUPPLY SYSTEM AND SACRED AREAS IN EARLY BYZANTINE THESSALONIKI

During the Early Byzantine period, a connection between critical nodes of the water supply system of Thessaloniki and sacred areas can be made. Examples of two important aqueducts which crossed the plains east and west of Thessaloniki are examined. The cisterns, which collected the water of these aqueducts, were located at the premises of *Martyria*, close to the walled city. In crucial times, the necessity for water storage led to the conversion into reservoirs of some important buildings inside the city. Many of them were also connected with sacred areas, to ensure their protection and maintenance.

ΤΕΡΨΙΧΟΡΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
TERPSICHORI EMMANOUIL

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Οι γραπτές πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές σχετικά με την κοινωνική και οικονομική οργάνωση της Μεγαρίδος κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όμως ενδιαφέρουσες πληροφορίες αντλούνται από τον βίο του οσίου Μελετίου. Ο Μελέτιος είναι εκείνος, ο οποίος αναγεννά τον μοναχικό βίο στην περιοχή και γίνεται η αφορμή να συνδεθεί η μονή του ακόμα και με την ίδια την αυτοκρατορική αυλή, από την οποία μάλιστα αποσπά και ένα σημαντικό προνόμιο. Οι σταλμένοι από την κεντρική εξουσία στην επαρχία αξιωματούχοι επισκέπτονται τον όσιο ζητώντας τη βοήθειά του και δείχνοντας με τον τρόπο αυτό την εμπιστοσύνη και την εκτίμησή τους. Από τις επισκέψεις των προσωπικοτήτων, οι οποίες φτάνουν στη Μεγαρίδα χάρη στον όσιο Μελέτιο, μπορούμε να διαπιστώσουμε μία έντονη κινητικότητα στην περιοχή, η οποία βγάζει από την αφάνεια τη Μεγαρίδα και της δίνει ισχυρή υπόσταση ανάμεσα στα μεγάλα κέντρα της Θήβας και της Κορίνθου, από τα οποία φεύγουν οι αξιωματούχοι προκειμένου να συναντήσουν τον όσιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο πραιτωρ Ελλάδος και Πελοποννήσου Κωνσταντίνος Χοιροσφάκτης, ο οποίος είχε προηγουμένως αναπτύξει μακρά σταδιοδρομία στην Πρωτεύουσα και ισχυρούς δεσμούς με τη δυναστεία των Κομνηνών. Επίσης, ο Ιωάννης Δούκας, ο αδελφός της Ειρήνης Δούκαινας, ο οποίος βρέθηκε στη μονή ζητώντας τη συμβουλή του οσίου για ένα ζήτημα εξαιρετικά σοβαρό. Επομένως, μέσα στο πλαίσιο της προσωπογραφίας και με βάση γραπτές πηγές και μολυβδόβουλλα ιχνηλατείται η πορεία και η εξέλιξη όλων των προσωπικοτήτων από τον βίο του οσίου, ενώ τέλος εξετάζεται η συμβολή τους στην εξάπλωση της φήμης τόσο του ίδιου του οσίου όσο και της Μεγαρίδας πέραν των ορίων της Ελλάδος και της Πελοποννήσου μέχρι την ίδια την Πρωτεύουσα.

PROSOPOGRAPHY. THE SIGNIFICANCE OF THE PERSONALITIES MENTIONED IN THE BIOGRAPHY OF HOSIOS MELETIOS

Although the written sources about the social and financial sectors of Megarid during the Middle Byzantine period are particularly sparing, the biography of Hosios Meletios offers thorough knowledge of these aspects of the period. Meletios' activity had been instrumental to the rebirth of the monastic life in the area. His monastery had hosios Meletios himself was granted a great privilege. The royal officials based in the province visited him pleading for his assistance. All this mobility uplifts the area and its importance compared to other centres making it to reach up to a certain point the stature of the great centres of Thebes and Corinth. In the context of prosopography, all these great personalities, namely Constantinos Choirasphactes, praetor of Greece and the Peloponnese and Ioannis Doukas, become known to us through the written documents and lead seals. The contact that the Hosios Meletios had with them enhanced his reputation, as well as of the whole area of Megarid beyond the boundaries of Greece and the Peloponnese reaching even the capital of the Empire.

ANNA FREZE AND SVETLANA MALTSEVA

**BASILICAS OF THE 11TH – 12TH CENTURIES
IN MACEDONIA**

In recent decades the Middle Byzantine basilicas are at the spotlight of scholarly studies. Archaeologists had discovered basilicas dated from Post-Iconoclast era all over the Byzantine Empire and their importance for the architectural history of Byzantium was reinstated. In the Byzantine territories of the Balkans a three-aisled basilica, with three apses, narthex and wooden roofing was a popular choice for ktetors in the ninth-twelfth centuries. Here, this type is characterized by a maximum flexibility of its compositional system, which is proved by a great number of different options chosen for layout of the monuments, the character and rhythm of supports being the most powerful structural variable of their design.

The Macedonian basilicas of the eleventh-twelfth centuries follow the same trends, which were characteristic for other Balkan provinces of Byzantium. In most cases the type of choice for an episcopal church in Macedonia was a three-aisled basilica. The most prominent monuments, such as the cathedrals in Veroia, Servia and Serres, were built or renewed after the Macedonian lands were returned to Byzantium at the beginning of the eleventh century. This process may have been more or less common throughout the Balkans: Byzantium gradually got hold of the territories of the peninsula, moving in general from the southern lands to the northern reaches, reestablishing the ecclesiastic infrastructure and building or reconstructing the cathedrals of these centres, such as the cathedral of Kalambaka in Thessaly. The Macedonian large episcopal basilicas accomplished the process, within a century or two after the southern regions, returned under the Byzantine jurisdiction earlier.

However, because of layout varieties, idiosyncrasies of applied masonry systems and meagre written evidence none of the Macedonian basilicas of the given period is firmly dated, with a single exception of the church of Saint Nicholas in Manastir, which according to the inscription was built in 1095. Some monuments, such as the cathedrals in Redina and Moglena, could be erected under the auspices of the Bulgarian ktetors at the turn of the tenth century.

There are many hypotheses, aiming to explain the popularity of this type, though none of them defines the phenomenon in full. We believe that the main reason for ktetors for choosing the type of basilica was the simplicity of its construction, offering a great freedom in scale, design, and materials. The skills of local master builders may have not been sufficient to erect a complex structure of cross domed vaulting to cover a vast space needed for an episcopal church. However, the logic of the Byzantine architectural history invariably led them and their patrons to reconsideration of inner design from an elongated, almost one-dimensional vector space to a central volume with a dome upon its crossing. In the cathedrals of Veroia, Serres, and Melnik the master builders experimented within the framework of a basilica, modifying the elements and calibrating the correlation of the longitudinal and transverse axes. So, the resulting space had much in common with another church type popular in Macedonia, that of a cross-domed church with ambulatories.

ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΤΟΥ 11ου ΚΑΙ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Στην ανακοίνωση αναλύονται οι ιδιαιτερότητες των εκκλησιών του τύπου της βασιλικής που χτίστηκαν τον 11ο και τον 12ο αιώνα σε μακεδονικά εδάφη, μετά την ανακατάληψη αυτών των εδαφών από το Βυζάντιο. Με βάση αρχαιολογικά δεδομένα ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός αυτών των βασιλικών αντιπαραβάλεται με άλλους τύπους μνημείων της περιοχής για να καθοριστεί η θέση τους στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ο κρίσιμος παράγοντας για την επιλογή του τύπου της βασιλικής από τους κτήτορες ήταν το επίπεδο των δεξιοτήτων των διαθέσιμων αρχιμαστόρων. Φαίνεται ότι ένα πολύπλοκο σύστημα σταυροειδών θόλων, το οποίο θα κάλυπτε έναν μεγάλο χώρο, απαραίτητο για εκείνη την εποχή και τον τόπο, ήταν ανεπίτευκτο. Ωστόσο, αρκετά σημαντικά μνημεία δείχνουν την προσπάθεια των κατασκευαστών τους να εισάγουν τον εγκάρσιο άξονα στην επιμήκη διάταξη των βασιλικών.

FRIGERIO-ZENIOY ΣΤΕΛΛΑ

FRIGERIO-ZENIOU STELLA

ΕΙΚΟΝΟΣΤΑΣΙ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΧΡΥΣΕΛΕΟΥΣΑΣ ΣΤΟ ΠΟΛΕΜΙ, ΚΥΠΡΟΣ

Η εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία Χρυσελεούσα, στο χωριό Πολέμι στην επαρχία Πάφου, αποτελείται σήμερα από δύο κτίσματα που συνδέουν δύο καμάρες. Το βόρειο και παλαιότερο σώζει σπαράγματα τοιχογραφιών που η μελέτη τους ίσως δώσει στοιχεία και για την χρονολόγησή του. Η πρώτη αυτή εκκλησία επεκτάθηκε προς τα νότια το 1723, με την προσθήκη του νεώτερου κτίσματος.

Το εικονοστάσι, σε δεύτερη χρήση, τοποθετήθηκε στην θέση που το βρίσκουμε σήμερα μετά την επέκταση της εκκλησίας και, σύμφωνα με προφορική παράδοση, προέρχεται από την μονή της Παναγίας του Κύκκου. Αν αυτό αληθεύει, πρέπει να εστάλη στο Πολέμι μετά από την πυρκαγιά στην μονή το 1751.

Το εικονοστάσι ακολουθεί και στα δύο κτίσματα την ίδια, γνωστή από τον 16ο αιώνα τριμερή διάρθρωση: την βάση με τα θωράκια και τις δεσποτικές εικόνες, την σειρά με τις εικόνες των εορτών και την σειρά με τις εικόνες της Δέησης. Τις σειρές των εικόνων χωρίζουν τρεις βασικοί δοκοί: (α) Το επιστύλιο φέρει σε ενιαίο έδαφος έναν ελισσόμενο βλαστό με φύλλα άκανθας, πουλιά και ποντίκια, που ξετυλίγεται συμμετρικά, αριστερά και δεξιά δύο αντικρυστών θαλάσσιων όντων. (β) Η δεύτερη δοκός χωρίζεται σε δώδεκα *σπίτια* με αχρηβαδωτά τόξα. (γ) Η τρίτη δοκός φέρει φύλλα άκανθας που γέρνουν συμμετρικά, αριστερά και δεξιά, ενός κεντρικού μοτίβου που σχηματίζουν τρία φύλλα.

Παρ' όλο που οι διαστάσεις τους δεν είναι οι ίδιες –στο βόρειο κτίσμα το εικονοστάσι έχει φάρδος 297,5 εκ. και στο νεώτερο 491 εκ. (μέτρηση στο πάτωμα)– οι πρώτες δύο δοκοί ακολουθούν, και στα δύο μέρη της εκκλησίας, τα ίδια πρότυπα. Η τρίτη δοκός φαίνεται να έχει και στις δύο πλευρές τις ίδιες αναλογίες.

Στο νεώτερο κτίσμα το εικονοστάσι στέφει ο Εσταυρωμένος (χωρίς λυπηρά). Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν το κάτω μέρος του στύλου, αριστερά

της εικόνας της Παναγίας, δίπλα στην Ωραία πύλη, με σειρά από πέντε προφήτες, από την καθιερωμένη σκηνή *Άνωθεν οι προφήται* (μοναδικό απ' ότι ξέρουμε στην Κύπρο), καθώς και τα γραπτά θωράκια του 18ου αιώνα.

Τα πρότυπα των δοκών στο Πολέμι τα βρίσκουμε και σε άλλα εικονοστάσια της Κύπρου: στην Παναγία του Σίντη (σήμερα στο Μουσείο της μονής του Κύκκου), στην Παναγία Χρυσοκουρδαλιώτισσα στο Κούρδαλι, στην μονή της Παναγίας Τροοδίτισσας. Τα τρία εικονοστάσια αποδίδονται στο ίδιο εργαστήριο *ταλιαδώρων*, και μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα –το ίδιο πρέπει να ισχύει και για το εικονοστάσι στο Πολέμι, και βέβαια αν είναι το παλιό εικονοστάσι του καθολικού της μονής της Παναγίας του Κύκκου, αυτό μπορεί να χρονολογηθεί μετά την πυρκαγιά του 1541.

Η καταγραφή ενός τέταρτου εικονοστασίου, ίδιου με τα τρία που αναφέραμε, δείχνει μια παραγωγή ξυλόγλυπτων εικονοστασίων, που σήμερα θα χαρακτηρίζαμε «μαζική».

** Για την πρόθυμη φιλοξενία τους, την άδεια να φωτογραφήσω τα έργα που φυλάττουν και να τα συμπεριλάβω στην μελέτη των κυπριακών εικονοστασίων του 16ου αιώνα, οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Πανιερώτατο Μητροπολίτη Πάφου κο Γεώργιο, στον Πανοσιολογιώτατο κο Τυχικό, καθώς και στον επίτροπο της εκκλησίας κο Στέλιο Γαβριήλ. Την παράδοση σχετικά με την προέλευση του εικονοστασίου οφείλω στον Πανοσιολογιώτατο κο Λεόντιο.*

SIXTEENTH CENTURY ICONOSTASIS IN THE CHURCH OF PANAGIA CHRYSSELEOUSSA AT POLEMI, CYPRUS

The church of Panagia Chryseleoussa in the village of Polemi, in Paphos district, preserves an iconostasis which was installed after the extension of the church in 1723. It copies the same models, and presents the same three-parted division, we encounter in the iconostases of the monasteries of Panagia *tu Sinti*, Trooditissa and Panagia Chrysokourdaliotissa. At the present stage of our research, we can assign the Polemi iconostasis to the same workshop of the second half of the 16th century, and we could perhaps speak of a “mass production” woodcurved iconostases in the island.

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ
NEKTARIOS ZARRAS

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΛΕΩΝ ΧΙΤΖΙΛΑΚΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.
ΜΙΑ ΙΔΙΑΖΟΥΣΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ
ΧΟΡΗΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

Στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης εκτίθεται σπασμένο σε δύο τμήματα μαρμάρινο υπέρθυρο διαστάσεων 3,15×0,84×0,27 μ. το οποίο προέρχεται από το βόρειο τείχος του βυζαντινού λιμένα της πόλης και φέρει την ακόλουθη δίστιχη επιγραφή:

*ΑΝΕΚΕΝ(ΙΣ)ΘΗ ΕΠΙ ΛΕΟΝ(ΤΟΣ) Κ(ΑΙ) ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΩ(Ν) ΑΥΤΑΔΕΛ-
ΦΩ(Ν) Κ(ΑΙ) ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩ(Ν) ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩ(Ν) ΗΜΩ(Ν) ΒΑΣΙΛΕ-
Ω(Ν) Κ(ΑΙ) Ε[ΠΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ] ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΗΜΩΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ /
[ΑΝΕΚΕΝ]ΙΣΘΗ ΕΠΙ ΛΕΟΝΤ(ΟΣ) ΒΑΣ(Ι)Λ(ΙΚΟΥ) (ΠΡΩΤΟ)ΣΠΛΑΘ(ΑΡΙΟΥ)
Κ(ΑΙ) ΣΤΡΑΤΙΓΩ ΘΕΣΣΑΛ(ΟΝΙΚΗΣ) ΤΟΥ ΧΙΤΖΙΛΑΚΗ Κ(ΑΙ) ΕΠΙ ΙΩ(ΑΝ-
ΝΟΥ) ΑΡΧ(Ι)[Ε]ΠΙΣΚΟΠ(ΟΥ) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΕΝΤΟΠΙΟΥ*

Στην παρούσα ανακοίνωση το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εξέταση του δεύτερου στίχου της επιγραφής και με βάση γνωστά και άγνωστα στην έρευνα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία επιχειρείται μια συνολική παρουσίαση της προσωπικότητας του στρατηγού Λέοντος Χιτζιλάκη. Οι γραπτές πηγές αναφέρουν σημαντικές λεπτομέρειες για τον ιδιαίτερο ρόλο του Χιτζιλάκη ως κτίτορα του ανακαινισμένου τμήματος του θαλάσσιου τείχους της Θεσσαλονίκης εν όψει της επίθεσης των Σαρακηνών το 904, καθώς και για τη συμβολή του στην επισκευή τμημάτων των τειχών της πόλης. Το ιστορικό πορτραίτο του Λέοντος συμπληρώνεται με προσωπογραφικά στοιχεία. Από την εξέταση του οικογενειακού του ονόματος προκύπτει ότι ο Λέων ήταν αρμενικής καταγωγής και ότι πιθανότατα προερχόταν από στρατιωτική οικογένεια ιππέων. Τα παραπάνω στοιχεία επεξηγούν την παρουσία του Χιτζιλάκη στον βυζαντινό στρατό και συμβάλλουν στην κατανόηση διαφόρων πτυχών της διήγησης του Ιωάννη Καμινιάτη, *Είς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, καθώς και άλλων ιστορικών σχετικά με τον αρμένιο στρατηγό.

Οι πληροφορίες της επιγραφής συσχετίζονται με μολυβδόβουλλα, τα οποία αποδίδονται στον Χιτζιλάκη, με σκοπό να υπογραμμιστεί η σπουδαιότητα των αρχαιολογικών καταλοίπων στην προβολή της προσωπογραφίας του. Η συνολική αξιοποίηση των παραπάνω δεδομένων συμβάλλει καθοριστικά στη μεθοδολογία της μελέτης της ιστορικής προσωπογραφίας του Λέοντος Χιτζιλάκη προσφέροντας στην έρευνα μια εξαιρετικά σπάνια περίπτωση στρατιωτικής χορηγίας σε έργα αμυντικού χαρακτήρα.

STRATEGOS LEON CHITZILAKIS OF THE INSCRIPTION FROM THE SEA WALLS OF THESSALONIKI. AN UNUSUAL CASE OF MILITARY PATRONAGE AND PROSOPOGRAPHY

Examined in the paper is the second line in the inscription on the sea walls of Thessaloniki, which refers to the *basilikos protospatharios kai strategos* Leon Chitzilakes (see the Greek abstract). On the basis of textual historical sources, the inscription and other archaeological evidence: first, Leon's particular role in the building of the sea walls, in readiness for an attack by the Saracens (904), is underlined, and second, new data on Leon's origins are presented, offering an interesting amplification of the historical narrative by Ioannes Kaminiates. Study of these new data enriches research with a rare case of military patronage of defensive fortification works and the prosopography of an important Byzantine dignitary.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΤΩΠΟΔΗ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΤΟΡΟΔΙ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΣΤΡΩΜΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΛΑΜΙΟΥ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Η μονή Καλαμίου Αρκαδίας συγκαταλέγεται στα μοναστήρια του φαραγγιού του Λούσιου ποταμού. Στην περιοχή της Γορτυνίας, νότια της αρχαίας Γόρτυνος και σε μικρή απόσταση από τον βυζαντινό ναό του Αγίου Ανδρέα του Ατσίχωλου, βρίσκεται το παλαιό καθολικό της μονής Καλαμίου Αρκαδίας σκαλισμένο μέσα στο βράχο. Διασκορπισμένες μέσα στο βραχώδες τοπίο ξεχωρίζουν οι ξερολιθιές που καλύπτουν την πρόσοψη από τα υπόσκαπτα ασκηταριά, τα οποία επικοινωνούν με το κυριακό με στενό ελισσόμενο μονοπάτι, προστατευόμενο από αμυντικά τείχη.

Το καθολικό είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και η ίδρυση του τοποθετείται τον 15ο αιώνα (η κτητορική επιγραφή που υπάρχει στο υπέρθυρο αφορά ανακαίνιση-επέκταση του σπηλαιώδους ναού νότια και δυτικά, και την διακόσμηση που πραγματοποιήθηκε το 1705 από τον ζωγράφο Πέτρο Πεδιώτη). Στην βόρεια πλευρά επί του βράχου του σπηλαίου διασώζεται μέρος του παλαιότερου στρώματος εικονογράφησης πιθανόν σύγχρονο της ίδρυσης του ναού. Αποτελείται από τρεις εικονογραφικές ζώνες, εκ των οποίων η πρώτη φέρει τις παραστάσεις της Κοιμήσεως και των Εισοδίων της Θεοτόκου, η δεύτερη φιλοξενεί στηθάρια αγίων και ιεραρχών και στην τρίτη ιστορούνται άγιοι ασκητές και ένθρονος βρεφοκρατούσα η Θεοτόκος. Η εικονογραφική συγγένεια των τοιχογραφιών, τόσο θεματικά όσο και τεχνοτροπικά με αντίστοιχα έργα της Λακωνίας οδηγεί στην χρονολόγηση των έργων μεταξύ του τέλους του 14ου και των μέσων του 15ου αιώνα και πιθανότατα είναι έργο τοπικού εργαστηρίου. Η δημοσίευση των τοιχογραφιών είναι πρωτότυπη και αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής με θέμα την παλαιά και νέα μονή Καλαμίου, την οποία εκπονώ.

REMARKS ON THE FIRST PICTORIAL LAYER OF THE OLD KATHOLIKON OF THE KALAMI MONASTERY OF ARCADIA

The Kalami Monastery of Arcadia is one of the monasteries at the gorge of the river Lousios. In the area of Gortynia, Arcadia, south of ancient Gortys and a short distance from the Byzantine church of Hagios Andreas at Atsi-cholos, lies the old monastery carved into the rock. Scattered in the rocky landscape are the stone blocks that cover the façades of the excavated ascetics, which communicate with the *kyriako* on a narrow, sloping path protected by defensive walls. The cavernous church is dedicated to the Assumption and its foundation should be dated to the 15th century –the chronology of the inscription (1705) is referred to the renovation-extension of the cave temple south and west, and the decoration made in by the painter Petros Pediotis. Part of an older pictorial layer is preserved on the north side of the cave rock, probably contemporary with the building of the church. It consists of three pictorial zones, the first of which carries the depictions of the Dormition and the Assumption of the Virgin, the second is filled up with saints and hierarchs and in the third zone are full-body saints ascetic and the *enthronos* Virgin. The pictorial affinity of the frescoes, both thematic and artistic, with similar works at Laconia can lead to the dating of the works between the end of the 14th and the middle of the 15th century and attribute them to a local workshop.

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΡΟΥΛΟΥ

Η (ΕΠΑΝ)ΙΔΡΥΣΗ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο - 14ο ΑΙΩΝΑ.
ΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Κατά την εποχή του Ανδρονίκου Β΄ παρατηρείται στην Κωνσταντινούπολη έντονη δραστηριότητα ως προς την ίδρυση νέων ή την αποκατάσταση παλαιότερων μοναστηριών, γεγονός που καθόρισε τη διαμόρφωση του αραιοκατοικημένου αστικού τοπίου. Συνολικά έχει υπολογιστεί ότι τότε χτίστηκαν τουλάχιστον δέκα καινούρια μοναστήρια, ενώ περί τα είκοσι δύο ανακαινίστηκαν. Μοναστήρια υπήρχαν παντού μέσα στην πόλη, αλλά ήταν ιδιαίτερα πολλά σε κάποιες περιοχές, κυρίως στην περιοχή των Βλαχερνών και στην περιφέρειά της. Τα πιο σημαντικά ανάμεσα σε αυτά ήταν η Παμμακάριστος, η μονή της Χώρας, η μονή της Παναγίας των Μουγουλιών και η μονή του Φιλανθρώπου Χριστού, επιπλέον των παλαιότερων όπως ο Άγιος Ιωάννης της Πέτρας, η Κεχαριτωμένη και ο Χριστός Ευεργέτης. Σημαντικά μοναστήρια σε άλλες περιοχές της πόλης ήταν η μονή Λιβός, η μονή της Βεβαίας Ελπίδος, ο Άγιος Ανδρέας εν τη Κρίσει και η Κυρά Μάρθα. Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των μοναστηριών είναι το γεγονός ότι ιδρύθηκαν ή επανιδρύθηκαν από μέλη της ευρύτερης αυτοκρατορικής οικογένειας ή από πρόσωπα που συνδέονταν στενά με τον αυτοκράτορα, όπως ο Μετοχίτης.

Τα πρόσωπα, άνδρες και γυναίκες, που ίδρυσαν ή επανίδρυσαν μοναστήρια στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 13ο-14ο αιώνα είναι γνωστά και επαρκώς μελετημένα. Με αυτό το δεδομένο θα εξεταστεί αν η επιλογή του χώρου, όπου χτίστηκαν τα γνωστά μοναστήρια της Πρωτεύουσας, σχετίζεται με την κοινωνική θέση και τον ιδεολογικό προσανατολισμό των ιδρυτών/τριών τους.

THE (RE)FOUNDATION OF THE CONSTANTINOPOLITAN MONASTERIES (13th-14th CENTURY). THEIR DONORS AND THE URBAN LANDSCAPE

During the reign of Andronikos II, intense activity relating to the foundation of new or the restoration of old monasteries and churches can be observed in Constantinople, an activity that changed the sparsely populated urban landscape. It has been calculated that a total of at least ten new monasteries were built at that time, while around twenty-two were renovated. Monasteries were ubiquitous throughout the city, but in some areas they were particularly densely packed. Many pre-existing and new monastic foundations, often built close together, could be found in the vicinity of Blachernae and the districts around it. The most important among them were the Pammakaristos, the Chora, the Saint Mary of the Mongols, Christos Philanthropos, in addition to the older ones, such as Saint John in Petra, the Kecharitomene and the Evergetes. Important monasteries in other districts of the city were Lips, Bebaia Elpis, Saint Andrew *en Krisei* and Kyra-Martha. I am inclined to think that the choice of the sites on which the great monasteries were founded in Constantinople was not a matter of chance, but rather it was underpinned by a rationale that should be the subject of further research.

**«ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν»:
ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΧΟΡΗΓΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ**

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Κούρεντα Ιωαννίνων, τρίκλιτη, καμαροσκεπής βασιλική με τρούλο και ευρύχωρο νάρθηκα στα δυτικά, ακολουθεί τον διαδεδομένο αρχιτεκτονικό τύπο κατά τον 18ο αιώνα. Η εξωτερική επιγραφή μας πληροφορεί ότι η ανέγερση του ναού έγινε το 1774, όταν *σούμπασης* της ευρύτερης περιοχής των Κουρέντων ήταν ο Μπραΐμης Καλατζής. Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή, η οποία βρίσκεται εσωτερικά του ναού στο νότιο υπέρθυρο, η τοιχογράφηση πραγματοποιήθηκε το 1777 κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του επισκόπου Βελλάς και Κονίτσης Παϊσίου. Ενδιαφέρουσα είναι η εκτενής αναφορά στα ονόματα κληρικών και κοσμικών, οι οποίοι συνέδραμαν για την διακόσμηση.

Ζωγράφοι, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, είναι ο Αθανάσιος μοναχός και οι γιοι του Ιωάννης και Γεώργιος καταγόμενοι από το Καπέσοβο της Ηπείρου. Στο μνημείο σώζεται ένα από τα πιο επιμελημένα τοιχογραφημένα σύνολα της καλλιτεχνικής τους παραγωγής. Στο πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στοιχεία του πολύ παραγωγικού αυτού συνεργείου ζωγράφων: άρτια κατάρτιση, ενότητα του τοιχογραφικού διακόσμου, ικανότητα ένταξης των σκηνών στις διαθέσιμες επιφάνειες, εκλεκτικισμός στην επιλογή προτύπων και επιδράσεων, θεολογικές αναφορές σε επιμέρους σκηνές, πλουραλισμός θεμάτων, δημιουργικός εμπλουτισμός εικονογραφικών στοιχείων, ευχέρεια στην αναμόρφωση εικονογραφικών τύπων.

Αναφορά στο μνημείο κάνει ο αείμνηστος Δημήτριος Κωνστάντιος στην σχετική μονογραφία του. Ωστόσο η πρόσφατη συντήρηση των τοιχογραφιών, με πρωτοβουλία και μόχθο της *Αδελφότητας των Κουρέντων*, έδωσε την δυνατότητα για περαιτέρω έρευνα και παρουσίαση πλήθους στοιχείων: για το ίδιο το μνημείο και την ζωγραφική των Καπεσοβιτών ζωγράφων, όσο και για τις συλλογικές χορηγίες κατά τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας.

**“ἀναλώμασιν τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν”:
A CASE OF COLLECTIVE SPONSORSHIP
DURING THE 18th CENTURY IN EPIRUS**

The church of Hagios Georgios in the village of Kourenta, Ioannina, a three-aisled, arched-roofed basilica with a spacious narthex to the west, follows the widespread architectural style of the 18th century. The exterior inscription informs us that the church was erected in 1774, when Braimis Kalatzis was the *sumpasis* in the greater Kourenta area. According to the founder inscription, which is located inside the church in the south lintel, the wall was painted in 1777 during the bishopric of Paisios, bishop of Vella and Konitsa. The extensive reference to the names of clergy and seculars who helped to decorate the monument is of great interest.

The painters, according to the inscriptions, are monk Athanasius and his sons, Ioannis and Georgios from Kapesovo, Epirus. The monument preserves one of the most elaborate frescoed sets of their artistic production.

The late Dimitrios Konstantios makes a reference to the monument in his monograph. However, the recent conservation of the frescoes, an initiative of the *Kourenta Fraternity*, has allowed for further research and presentation of numerous elements: on the monument and painting of the Kapesovite painters themselves, as well as on collective sponsorship during the last century of the Ottoman domination.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΕΥΝΟΥΧΩΝ ΣΤΙΣ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΣΚΥΛΙΤΖΗ:
ΑΓΓΕΛΟΙ, ΔΑΙΜΟΝΕΣ Ή ... ΑΠΛΑ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Οι ευνούχοι είχαν σημαντικό ρόλο στη βυζαντινή κοινωνία. Κατά μια αντίληψη, η σημασία της κοινωνικής τους θέσης οφείλεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εξωτερικής τους εμφάνισης (αγένειες μορφές, χωρίς εμφανή χαρακτηριστικά φύλου), που παρέπεμπαν σε αυτά των αγγέλων. Όπως οι τελευταίοι αποτελούν την ουράνια αυλή, έτσι και οι ευνούχοι συνιστούν την επίγεια αυλή, που περιστοιχίζει τον αυτοκράτορα. Επομένως, οι ευνούχοι θεωρούνται αποτυπώσεις των αγγελικών δυνάμεων στη γη. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Διακόνου Παντολέοντος (9ος αιώνας), ο οποίος περιγράφει τον αρχάγγελο Μιχαήλ ντυμένο με τη στολή του πραιπόσιτου, αξίωμα προορισμένο για ευνούχους. Το *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου (9ος αιώνας) μας πληροφορεί και για άλλα αξιώματα που ήταν προορισμένα για ευνούχους (κλαρίσσιμος, παρακοιμώμενος, πρωτοβεστιάριος κ.α.).

Ωστόσο, η θηλυπρεπής εμφάνιση και ο συσχετισμός τους με ομοφυλοφιλικές τάσεις φαίνεται πως είχαν δημιουργήσει στη βυζαντινή κοινωνία μια αρνητική διάθεση προς τους ευνούχους. Στο έργο του *Υπέρ Ευνούχων*, ο Θεοφύλακτος Αχρίδας (11ος αιώνας) παρουσιάζει την εχθρότητα και προκατάληψη προς τους ευνούχους, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν για φανλότητα, φιλοδοξία, απληστία, ελευθεριότητα και υποκρισία. Άλλωστε, ο ευνουχισμός ήταν μια απαγορευμένη πράξη, τόσο κατά τον Α΄ Κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325), όσο και κατά την Ιουστινιάνεια νομοθεσία (142η Νεαρά).

Μέσα λοιπόν από τη μαρτυρία των πηγών γίνεται σαφές πως οι ευνούχοι αποτελούσαν μια αμφιλεγόμενη κοινωνική τάξη, στην οποία αποδίδονται ενίοτε χαρακτηριστικά αγγέλων ή δαιμόνων. Θα ήταν λοιπόν αναμενόμενο και η εικονογραφία της βυζαντινής περιόδου να ακολουθεί παρόμοιες θεωρήσεις κατά τις απεικονίσεις μορφών ευνούχων. Βέβαια, η σχετική εικονογραφία είναι ιδιαίτερα περιορισμένη και δεν έχει ακόμα συγκεντρωθεί

και μελετηθεί συνολικά ώστε να μπορούν να διατυπωθούν με ασφάλεια συμπεράσματα. Ωστόσο, ένα καλό σημείο εκκίνησης της μελέτης της εικονογραφικής παρουσίας των ευνούχων είναι το χειρόγραφο του Ιωάννη Σκυλίτζη, που αποτελεί ιστορική και εικονογραφική αφήγηση από τον θάνατο του Νικηφόρου Α΄ (811) έως την απόσυρση του Μιχαήλ ΣΤ΄ (1057).

Στο εν λόγω χειρόγραφο περιλαμβάνονται τουλάχιστον δεκαπέντε μικρογραφίες, όπου εντοπίζονται μορφές ευνούχων, ενώ αναγνωρίζονται τουλάχιστον έντεκα επώνυμοι ευνούχοι (Ιωάννης Ορφανοτρόφος, Ιωσήφ Βρίγγας, πατριάρχης Πολύευκτος, Σαμωνάς, Σγουρίτζης, Κωνσταντίνος ο Φαγίτζης κ.ά.). Ως προς την εικονογραφία, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως δεν ακολουθείται κάποιο κοινό πρότυπο για όλες τις μορφές, αλλά οι επώνυμοι ευνούχοι απεικονίζονται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Επίσης, η πληθώρα των απεικονίσεων ενός ευνούχου εξαρτάται από το αξίωμα και την εν γένει σημασία του στην αυτοκρατορική αυλή. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης ο Ορφανοτρόφος απεικονίζεται σε τουλάχιστον πέντε μικρογραφίες, ενώ ο Θεόδωρος Κρατερός σε δύο και ο λογοθέτης Θεόκτιστος, μόνο σε μία μικρογραφία. Τέλος, οι μορφές συνοδεύονται από επιγραφές με τη λέξη ευνούχος, ενώ και στο κείμενο περιλαμβάνονται σχετικές αναφορές. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει πως η ιδιότητα του ευνούχου συνοδεύει το άτομο, υποδηλώνοντας έτσι μια ξεχωριστή κοινωνική τάξη.

Η εικονογραφία λοιπόν της κοινωνικής τάξης των ευνούχων μέσα από τις μικρογραφίες του Σκυλίτζη μας πληροφορεί πως οι ευνούχοι δεν ήταν ούτε άγγελοι, ούτε δαίμονες, παρά απλοί άνθρωποι με την ατομικότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, που τυχαίνει να περιλαμβάνονται στα συμφραζόμενα της βυζαντινής κοινωνικής ζωής. Περαιτέρω έρευνα στο σύνολο της βυζαντινής εικονογραφίας θα επιβεβαιώσει, θα τροποποιήσει ή θα απορρίψει τον ισχυρισμό αυτό.

THE PRESENCE OF EUNUCHS IN THE MINIATURES OF IOANNES SKYLITZES MANUSCRIPT: ANGELS, DEMONS OR... JUST HUMANS

Eunuchs were an ambiguous social class in Byzantine society. According to the literary sources, they were considered equal to angels due to their common appearance, but at the same time they were faced with prejudice as people with demonic characteristics. Byzantine iconography of eunuchs is not yet studied to reveal whether it presents eunuchs as angels or demons.

But the testimony of the miniatures of Ioannes Skylitzes manuscript reveals that eunuchs were neither angels nor demons, but ordinary people with their individuality and their special characteristics, who happened to be included in the context of Byzantine social life.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ
MARIA CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES

Η ΣΤΑΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΕ ΠΑΡΑΛΙΜΝΙΟ ΤΟΠΙΟ. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΕΡΜΕΝΙΑΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται μεγάλος πίνακας με πολυπρόσωπη παράσταση της Σταύρωσης (Αθήνα, Ίδρυμα Α.Σ. Ωνάσης). Το έργο συνδυάζει βυζαντινά και δυτικά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία. Στο κέντρο της σύνθεσης υψώνονται οι τρεις σταυροί, του Χριστού και των δύο ληστών. Στη βάση τους η Παναγία με τη συνοδεία της και εκατέρωθεν δύο ομάδες έφιππων ρωμαίων στρατιωτών και άλλων προσώπων. Στο βάθος εκτείνεται η φανταστική απεικόνιση της Ιερουσαλήμ ως παραλίμνιας πόλης με θαλερή βλάστηση, ένα περίκεντρο κτίριο που παραπέμπει στον ναό του Σολομώντος, πύργους, τρίκλιτη εκκλησία και υδρόμυλο. Το μακρινό λοφώδες τοπίο με τα κάστρα αποδίδεται σε διαβαθμισμένους χρωματικούς τόνους, με χρήση της ατμοσφαιρικής προοπτικής (στοιχεία που θα εκτιμηθούν καλύτερα μετά τον καθαρισμό του έργου).

Στον πίνακα είναι εμφανή τα χαρακτηριστικά της τέχνης του Ιωάννη Περμενιάτη, γνωστού από τρία ενυπόγραφα έργα, δύο βυζαντινές εικόνες και έναν δυτικότροπο πίνακα. Με βάση την τεχνοτροπία του, διακριτή και στις δύο εκφάνσεις της, έχουν αποδοθεί στον ίδιο πολλά άλλα έργα, στα οποία προστίθεται το παρουσιαζόμενο, διευρύνοντας το θεματολόγιό του. Ο Περμενιάτης, που έχω διατυπώσει την υπόθεση ότι καταγόταν από τη Ρόδο των Ιωαννιτών Ιπποτών, μαρτυρείται στη Βενετία (1523-1528), όπου θα μετοίκησε κατά την οθωμανική κατάκτηση της νήσου (1522).

Η απόδοση τοπίων σε διάφορες συνθέσεις του εν λόγω ζωγράφου αντανακλά το ενδιαφέρον για τη φύση, που είχε υμνηθεί από συγγραφείς της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και της πρώιμης Αναγέννησης και είχε αποτυπωθεί στη φλαμανδική και την τοσκανική τέχνη, ενώ εξελίχθηκε περαιτέρω στο πολιτισμικό κλίμα της Βενετίας. Αξιόλογοι ζωγράφοι με δράση στην πρωτεύουσα και την περιοχή της ενέταξαν ειδυλλιακές απεικονίσεις του τοπίου στα έργα τους, ενώ μεγάλοι βενετοί καλλιτέχνες (Giovanni Bellini,

Giorgione, Tiziano), δημιούργησαν συνθέσεις με πολυσήμαντο τον ρόλο της φύσης σε αυτές. Ενδεικτική είναι εξάλλου η μεγάλη διάδοση του στιχουργήματος *Arcadia* του ναπολιτάνου J. Sannazaro στη Βενετία (εκδόσεις από το 1501 και εξής), που παραπέμπει στην απόλαυση της φύσης. Η ατμόσφαιρα αυτή επέδρασε στον έλληνα ζωγράφο της Βενετίας με αποτελέσματα επαναλαμβανόμενα τοπία του. Ο Περμενιάτης διαμόρφωσε ιδιαίτερη ταυτότητα στο μεταίχμιο μεταξύ μεταβυζαντινής αισθητικής και δυτικότροπης έκφρασης, συνδυάζοντας ύστερα μεσαιωνικά και αναγεννησιακά στοιχεία. Εξάλλου δεν ήταν άμοιρος πραγματειών όπως η γνωστή «Περί ζωγραφικής» του L. B. Alberti, οι ιδέες του οποίου, από τον 15ο αιώνα, είχαν καθιερωθεί στην καλλιτεχνική συνείδηση. Ο ξεχωριστός τρόπος δημιουργίας του Περμενιάτη συνάντησε αποδοχή τόσο από ορθόδοξους όσο και από ρωμαιοκαθολικούς παραγγελιοδότες.

** Ευχαριστίες στον πρόεδρο κο Α. Σ. Παπαδημητρίου και το προσωπικό του Ιδρύματος Α. Σ. Ωνάσης για τη συνεργασία.*

THE CRUCIFIXION IN A LAKESIDE LANDSCAPE. A NEW WORK BY IOANNIS PERMENIATIS, A GREEK PAINTER IN VENICE, AND THE CULTURAL FRAMEWORK OF THE COMPOSITION

The multi-figured Crucifixion (Athens, A. S. Onassis Foundation) presented is set against a landscape, with Jerusalem as an imaginary lakeside town. The hilly background and the sky are rendered in aerial perspective. All features are characteristic of Ioannis Permeniatis, documented in Venice (1523-1528), probably originating from Rhodes, as I have suggested in 2002, and known by his signed production. Permeniatis's landscapes reflect the appreciation of nature in Italian Renaissance literature and its depiction in north European and central Italian painting. A similar atmosphere was recreated in Venice, where the poem *Arcadia* by Jacopo Sannazaro, evoking enjoyment of the countryside, circulated widely since 1501, while masters of Venice and the Veneto produced compositions with idyllic landscapes. Such images exercised impact on the Greek painter, thus contributing to his distinct artistic identity and the insertion of landscapes as backgrounds in his compositions.

** My thanks to the president Mr A. S. Papadimitriou and the personnel of the A. S. Onassis Foundation for their collaboration.*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ
DIMITRIS LIAKOS

ΑΓΝΩΣΤΑ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ 17ου ΚΑΙ 18ου ΑΙΩΝΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ
ΣΤΗ ΒΗΘΛΕΕΜ

Τα ακέραια και αποσπασματικά σωζόμενα έργα ξυλογλυπτικής του ναού της Γεννήσεως του Χριστού στη Βηθλεέμ, φιλοτεχνημένα από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, είναι άγνωστα στην έρευνα. Από το σύνολο αυτό (για το οποίο επίκειται δημοσίευση του γράφοντος) θα μας απασχολήσουν ορισμένα μόνο έργα: ένας σταυρός και δύο λυπηρά που φυλάσσονται στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου, τα τμήματα τέμπλου που είναι τοποθετημένα πάνω από την είσοδο του σπηλαίου της Γεννήσεως και το τέμπλο του ναού.

Ο σταυρός και τα λυπηρά του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου, έργα ενυπόγραφα και ακριβώς χρονολογημένα (*Χείρ Βασιλείου 1681*), προέρχονται από το ίδιο, χαμένο σήμερα, τέμπλο. Η άρτια επεξεργασία του διακόσμου και η ιδιαίτερα προσεγμένη σχεδιάσή του αντανακλούν με ενάργεια ένα αξιόλογο καλλιτεχνικό ιδίωμα που αποκρυσταλλώθηκε στην Κρήτη μέσα στον 17ο αιώνα.

Μια διαφορετική τάση αποτυπώνεται στα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα ενός μεγάλων διαστάσεων χαμένου σήμερα τέμπλου, τα οποία έχουν τοποθετηθεί πάνω από την είσοδο του σπηλαίου της Γέννησης (μέρη επιστυλίου και σταυρός επίστεψης). Η σχετικά ανεπιτήδευτη πραγμάτευση του διακόσμου, με το καθαρό σχέδιο και τα μαλακά περιγράμματα, τα φέρνει κοντά με έργα του 17ου αιώνα σε ναούς των Δωδεκανήσων. Το καλλιτεχνικό ιδίωμα που απηχεί ο συγκεκριμένος διάκοσμος, φαίνεται ότι διαμορφώθηκε στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της Κρήτης στον 15ο και τον 16ο αιώνα και διαδόθηκε τον 17ο όχι μόνο στα Δωδεκάνησα, αλλά και στην Κύπρο, με την εξαγωγή έργων από την Κρήτη και προφανώς με την μετανάστευση Κρητών ξυλογλυπτών μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού το 1669.

Ο διάκοσμος του τέμπλου του ναού της Γεννήσεως συμπυκνώνει όλα τα χαρακτηριστικά μιας καλλιτεχνικής τάσης στην κορύφωση της ακμής της

στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στα Δωδεκάνησα και στην Κύπρο, όπου απαντούν και παράλληλά του. Τα φιλοτεχνημένα για ναούς των περιοχών αυτών ξυλόγλυπτα, τα οποία μοιράζονται κοινούς καλλιτεχνικούς τρόπους, οφείλονται σε τοπικά εργαστήρια που ακολουθούν την ίδια ισχυρή καλλιτεχνική παράδοση, της οποίας οι ρίζες πρέπει να αναζητηθούν στην Κρήτη.

Τα προαναφερθέντα, αλλά και τα υπόλοιπα έργα που σώζονται στον ναό της Γεννήσεως, καθώς και ένας αριθμός ξυλόγλυπτων σε ναούς των ελληνορθόδοξων μονών των Ιεροσολύμων, συνδέονται με τη σθεναρή καλλιτεχνική παράδοση της Κρήτης, η οποία καλλιεργήθηκε και εξελίχθηκε εκεί μέχρι την οθωμανική κατάκτηση του νησιού. Οι καλλιτεχνικοί τρόποι που αποκρυσταλλώθηκαν στα εργαστήριά της, διαδόθηκαν από τον 17ο αιώνα και μετά με την εξαγωγή έργων και τις μετακινήσεις κρητών ξυλογλυπτών και στον ευρύτερο, εκτός των άλλων, χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου, όπως άλλωστε γνωρίζουμε και από τις γραπτές πηγές, επηρεάζοντας καταλυτικά τα καλλιτεχνικά ιδιώματα που διαμορφώνονται στα τοπικά εργαστήρια. Στη σφαίρα επιρροής της παράδοσης της Κρήτης και στο καλλιτεχνικό περιβάλλον που, μέσω της διάχυσής της, διαμορφώθηκε στον 17ο και τον 18ο αιώνα στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο, πρέπει να προσγραφούν και τα υπό μελέτη ξυλόγλυπτα από τη Βηθλεέμ.

UNKNOWN WOODCARVINGS DATED TO THE 17th – 18th CENTURY FROM THE CHURCH OF NATIVITY, BETHLEHEM

In this study a small group of woodcarvings of the 17th – 18th century are examined, which are found in the building complex of the church of Nativity at Bethlehem: a cross and the *lypera* of a templon (1681), kept at the chapel of Saint George, some parts of a templon (17th century) located above the entrance of the cave of Nativity and the templon of the church of Nativity (second half of the 18th century). The research focuses on the identification of the artistic environment in which the examined works were created.

ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΓΕΩΡΓΙΑΝΕΣ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥΣ

Στην ανακοίνωση εξετάζονται τέσσερις δημοσίευτες μικρογραφίες με το θαύμα του Κατευνασμού των Υδάτων, οι οποίες κοσμούν τα γεωργιανά ευαγγέλια Gelati (Georgian National Center of Manuscripts, κώδ. Q 908, φύλ. 33α, 171β) και Djruchi II (Georgian National Center of Manuscripts, κώδ. H 1667, φύλ. 25α, 150β), που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό και στον ύστερο 12ο αιώνα αντίστοιχα.

Οι παραστάσεις ακολουθούν τη συνήθη βυζαντινή εικονογραφία του θέματος, το οποίο θεωρείται βέβαιο ότι είχε αποδοθεί εικαστικά ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή, αν και οι παλαιότερες σωζόμενες απεικονίσεις του προέρχονται από τις αρχές του 9ου αιώνα. Αξιοπρόσεκτο εικονογραφικό στοιχείο τους είναι η ένταξη στο θέμα της προσωποποίησης του ανέμου, ο οποίος στις μικρογραφίες του ευαγγελίου Gelati αποδίδεται σε μικρή κλίμακα ως ημίσωμη ανδρική μορφή που φυσάει σάλπιγγα, ενώ σε αυτές του ευαγγελίου Djruchi II είναι ολόσωμη μορφή, η οποία κάθεται μέσα στο νερό της λίμνης ή πετάει επάνω από την όχθη της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις δύο τελευταίες παραστάσεις παρουσιάζει το ότι ο άνεμος έχει φτερά.

Η ημίσωμη μορφή του ανέμου που φυσάει κέρας αποτελεί κοινό τόπο στη βυζαντινή εικονογραφία και απαντά σε ψαλτήρια με μικρογραφίες στην όα, στη Χριστιανική Τοπογραφία του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, καθώς και σε Οκτατεύχους. Αντίθετα η φτερωτή μορφή δεν έχει άμεσα παράλληλα στα σωζόμενα βυζαντινά εικονογραφημένα χειρόγραφα: συναντάται σε πολύ παλαιότερα, ρωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα, καθώς και σε μεταγενέστερες παραστάσεις που προέρχονται από τη θρησκευτική μνημειακή ζωγραφική.

Η μελέτη της εικονογραφίας των ανέμων στις γεωργιανές μικρογραφίες δείχνει τη χαλαρή τους σχέση με τις αντίστοιχες του κώδικα που για δεκαετίες θεωρούνταν ότι είχε λειτουργήσει ως πρότυπο για τον διάκοσμο των δύο εξεταζόμενων χειρογράφων, του παρισινού, δηλαδή, ευαγγελίου. Στις βυζαντινές παραστάσεις εντάσσεται μεν στην απεικόνιση του θαύματος η

προσωποποίηση του ανέμου, αυτός όμως αποδίδεται ως νεανική ανδρική μορφή που φέρει το ένα χέρι στο στόμα, εικαστική αναφορά στο ρήμα «έφιμώθη» του κειμένου.

Με βάση τα προαναφερθέντα, οι γεωργιανές μικρογραφίες εντάσσονται σε μια παλαιότερη εικονογραφική παράδοση που έχει τις απαρχές της στην αρχαία ελληνική τέχνη, καταδεικνύουν όμως και την ελευθερία των γεωργιανών καλλιτεχνών, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν αντιγράφουν πιστά ένα συγκεκριμένο, σωζόμενο βυζαντινό χειρόγραφο, αλλά αντλούν από το ευρύτερο θεματολόγιο της ελληνικής καλλιτεχνικής παράδοσης, όπως αυτή διασώθηκε και διαδόθηκε μέσα από την τέχνη του Βυζαντίου.

FOUR UNKNOWN GEORGIAN MINIATURES AND THEIR GREEK PROVENANCE

This communication refers in the examination of four unpublished miniatures depicting the Miracle of the Calming of the Storm, which decorate the Georgian Gospels Gelati and Diruchi II. The representations follow the established Byzantine iconography of the subject. A noteworthy iconographical element is the inclusion within the main scene of the personification of the wind, who, in the Gospel Diruchi II, is depicted as a full-bodied, winged figure. This figure has no direct parallels in extant Byzantine illuminated manuscripts, but it is a part of a tradition with roots in ancient Greek art, which was preserved and disseminated throughout the medieval East by the Byzantines.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΝΩΛΑΚΟΥ
STAVROULA MANOLAKOU

ΤΟ ΑΞΙΩΜΑ ΤΟΥ ΤΖΑΟΥΣΙΟΥ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρουσιαστούν η εικόνα και Σοι αρμοδιότητες ενός αιγιματικού αξιώματος της βυζαντινής ιστορίας, του *τζαουσίου*. Ο *τζαουσίος* εμφανίστηκε στη βυζαντινή αυλή ως αξίωμα τον 12ο, ίσως και από τα τέλη του 11ου αιώνα. Η προέλευση της ονομασίας του είναι τουρκική (*çanus*) και σημαίνει αγγελιαφόρος και με την ιδιότητα αυτή λειτούργησε στη βυζαντινή αυλή αντικαθιστώντας τον *μανδάτορα*. Ο όρος χρησιμοποιείται και από τους Σελτζούκους όταν ήθελαν να αναφερθούν στους αγγελιαφόρους του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Ως στρατιωτικό αξίωμα απέκτησε κύρος τον 13ο αιώνα και συνδέθηκε με τη διοίκηση των επαρχιών και του στρατού. Άλλοτε φέρεται ως επικεφαλής της φρουράς των επαρχιακών διοικητών, άλλοτε παρουσιάζεται ως υφιστάμενος των διοικητών κάστρων, ή ακόμα και διοικητής του στρατού των προνοιαρίων. Η εμφάνιση του *μεγάλου τζαουσίου* επί Ιωάννη Βατάτζη (1222-1254) είχε ως αποτέλεσμα την ταύτιση του *τζαουσίου* ως διοικητή των Μεγάλων Αλλαγίων, ένα είδος στρατιωτικών ταγμάτων που απαντάται στις επαρχίες της βυζαντινής επικράτειας.

Ένας αριθμός αυτών των αξιωματούχων είναι γνωστός από φιλολογικές πηγές και επιγραφές μνημείων. Όλοι τους δραστηριοποιούνται στις επαρχίες, από τα πιο μεγάλα αστικά κέντρα έως και τις πιο απομακρυσμένες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ορισμένοι από αυτούς προέρχονται από γνωστές οικογένειες αξιωματούχων (Αλέξιος Τζαμπλάκων, Μανουήλ Δεβλίτζενος, Ελιαβούρκος), ενώ κάποιοι άλλοι από λιγότερο προνομιούχες (Κωνσταντίνος Σπανής, Δημήτριος Τσογρέβης, Γεώργιος Πελεκάσης).

Δυσκολία στην έρευνα προκαλούν ορισμένοι όροι («τζαούσης», «τζάσις», «τζακίου», «τζαστάδες», «zassy», «zassi») που εντοπίζονται στις πηγές και θεωρούνται παραλλαγή της ονομασίας του *τζαουσίου* και συχνά ταυτίζονται με αυτόν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Σπανή, ο οποίος σε μία επιγραφή παρουσιάζεται ως «τζάσις» (1332) και σε

μία άλλη λίγα χρόνια αργότερα (1334/35) ως «πανσέβαστος τζαούσιος Κωνσταντίνος Σπανής». Καθώς η χρονική διαφορά μεταξύ των δύο μνημείων είναι ελάχιστη, όπως και η απόσταση των δύο μνημείων μεταξύ τους και το όνομα κοινό, «τζάσις» και «τζαούσιος» ταυτίζονται.

Η εμφάνιση του μεγάλου τζαουσίου μαζί με τους τίτλους, «μέγας», «σεβαστός» και «πανσέβαστος», οι οποίοι συχνά προηγούνται του αξιώματος, εγείρουν ερωτήματα για την εξέλιξη του αξιώματος και τη θέση του στην ιεραρχία. Συγχρόνως περιπλέκουν και την απόδοση μιας σαφής εικόνας των αρμοδιοτήτων τους.

THE OFFICE OF *TZAUSIOS*: ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE AND WRITTEN SOURCES

This presentation focus on the *tzausios*, a Byzantine officer and his duties. His appearance is dated back to the 12th century, probably even in the late 11th century. The origin of the office's name is Turkish and implies the "messenger". Although he was introduced as an officer of the court, soon his duties were related with the administration and the military of the Byzantine province. In historical sources his office is often accompanied with the titles of "sebastos", "megas" and "pansebastos", confusing the exact definition of his responsibilities. A large number of *tzaousioi* is attested in provinces, most of them in the Lakonia region.

ΠΕΛΛΗ ΜΑΣΤΟΡΑ
PELLI MASTORA

**«ΠΑΥΣΑΤΕ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΠΕΙΡΑΖΟΝΤΕΣ».
ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ**

Στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου εντοπίστηκαν από την παλαιότερη και νεώτερη έρευνα ενδείξεις έντονης οικοδομικής και διακοσμητικής δραστηριότητας των χρόνων του Ιουστινιανού Α΄. Οι σημαντικότερες είναι: (α) η ιουστινιάνεια επιγραφή προς τιμήν του αγίου Δημητρίου, την οποία εντόπισε το 1918 ο Γεώργιος Οικονόμος ενσωματωμένη στο δάπεδο πλησίον του βορείου τοίχου της βασιλικής, (β) η ένθεση πορτραίτων αγίων εγγεγραμμένων σε μέταλλα στα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας, και (γ) αρχιτεκτονικά μέλη (κυρίως κιονόκρανα και θωράκια) διάσπαρτα σήμερα σε χώρους της βασιλικής.

Ο Γ. Οικονόμος επιχείρησε συσχετισμό της ιουστινιάνειας επιγραφής με το μαρτυρούμενο από την αγιολογική παράδοση αίτημα του Ιουστινιανού για τη μεταφορά μέρους του λειψάνου του αγίου Δημητρίου στην Κωνσταντινούπολη. Τον συσχετισμό αυτό και εν γένει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Ιουστινιανού για τον πολιούχο άγιο της Θεσσαλονίκης ενισχύουν τα μέχρι προ τινός αμφισβητηθείσας πατρότητας κοντάκια που συνέγραψε ο Ρωμανός Μελωδός προς τιμήν του αγίου Δημητρίου. Επιπλέον, την παρουσία του Ρωμανού Μελωδού στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου καθιστά πιθανή η συγγραφή κοντακίων προς τιμήν των ματύρων Ματρώνας και Πελαγίας, οι οποίες συναπεικονίζονταν στα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας. Επικουρικά στοιχεία για τη σχέση του Ιουστινιανού με τη Θεσσαλονίκη και τους αγίους της παρέχει ο Βίος του οσίου Δαβίδ του Δενδρίτη, ο οποίος υπήρξε επικεφαλής της αποστολής των Θεσσαλονικέων προς τον Ιουστινιανό προκειμένου να παραμείνει η πόλη τους έδρα του Ιλλυρικού. Καθοριστική για την έκβαση των δύο αιτημάτων, του Ιουστινιανού προς τους Θεσσαλονικείς για τη μεταφορά μέρους του λειψάνου του αγίου Δημητρίου και των Θεσσαλονικέων προς τον Ιουστινιανό για τη διατήρηση των

προνομίων της Θεσσαλονίκης ως έδρα του Ιλλυρικού, ήταν η δια πυρός θαυματουργική εκδήλωση της θείας βούλησης. Πυροτεχνουργική δράση του οσίου Δαβίδ μαρτυρείται στον Βίο του και με αυτή συνάδει η καταγωγή του από τη Μεσοποταμία, όπου και η περίφημη Σχολή της Νίσιβης, στην οποία έναν αιώνα αργότερα, περί το 640, σπούδασε ο εφευρέτης του «υγρού πυρός» Καλλίνικος. Είναι λοιπόν πιθανός ο πρωταγωνιστικός ρόλος του οσίου Δαβίδ και στη δια πυρός προστασία του λειψάνου του αγίου Δημητρίου, τον μη τεμαχισμό του και τη ματαίωση της μεταφοράς του στην Κωνσταντινούπολη. Την πιθανότητα αυτή ενισχύει το γεγονός ότι η Εκκλησία της Θεσσαλονίκης απέδωσε στον όσιο Δαβίδ τιμές ανάλογες με του αγίου Δημητρίου: την κατ' εξαίρεση ταφή τους εντός των τειχών ως ευεργετών της πόλης και τη μέριμνα να μη θιγεί το λείψανό τους.

Βάσει των παραπάνω οι ιουστινιάνειες επεμβάσεις στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου δίνουν υπόσταση στις διηγήσεις που διέσωσε η αγιολογική παράδοση, οι οποίες σαφώς δεν πηγάζουν εκ του μηδενός αλλά αναπαριστούν με τον δικό τους τρόπο ιστορικά γεγονότα αρχαιολογικώς αποδείξιμα.

“ΠΑΥΣΑΤΕ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΠΕΙΡΑΖΟΝΤΕΣ”.

JUSTINIAN'S INTERVENTIONS IN THE BASILICA OF SAINT DEMETRIOS AND THEIR CORRELATION WITH THE HAGIOGRAPHIC AND HYMNOGRAPHIC TRADITION

Archaeological evidence indicates that several interventions were made in the basilica of Saint Demetrios and in its decoration during the reign of Justinian I. The historical context of this activity can be traced to the hagiological and hymnographic tradition. Specifically, the combined re-examination of written sources (Miracles of Saint Demetrios and Vita of Saint David) in the light of archaeological data provides a different approach of an inner relationship between Saint Demetrios and Hosios David as local saints of Thessaloniki and contributes to a better understanding of the local history.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΙΧΑΗΛ
NIKOLAOS-EMMANOUIL MICHAIL

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΕΝΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΕΡΓΟΤΑΞΙΟ ΣΤΟΥΣ ΔΕΛΦΟΥΣ

Το μνημείο της λεγόμενης Ρωμαϊκής Αγοράς των Δελφών εκτείνεται μπροστά από την κύρια είσοδο του τεμένους του Απόλλωνα και αποτελεί ένα από τα καλύτερα διατηρημένα μνημεία της πρωτοβυζαντινής περιόδου στους Δελφούς. Πρόκειται για ένα μνημειακό περίστυλο οικοδόμημα του οποίου η κεντρική πλακόστρωτη πλατεία πλαισιώνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς της από τμήμα του περιβόλου του ιερού και από στωικά οικοδομήματα στις υπόλοιπες πλευρές της, βόρεια, νότια και ανατολική. Εκ των περιμετρικών στοών, σώζεται μόνο εκείνη της βόρειας πλευράς, μαζί με τα διαμερίσματα που ανοίγονται στο βάθος της. Ανεσκαμμένο ήδη κατά την περίοδο της «Μεγάλης Ανασκαφής» (1892-1903), το μνημείο αποτέλεσε αντικείμενο περαιτέρω μελέτης περίπου εκατό χρόνια μετά, στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η χρονολόγηση του μνημείου παραμένει ένα σημαντικό ερώτημα καθώς οι μέχρι τώρα έρευνες έχουν καταλήξει μόνο σε σχετικές χρονολογήσεις, σύμφωνα με τις οποίες η κατασκευή του τοποθετείται μεταξύ των μέσων του 3ου και των αρχών του 4ου αιώνα μ.Χ., σε κάθε περίπτωση πριν από τα μέσα του 4ου οπότε εντοπίζεται μια σειρά σημαντικών επισκευών.

Η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και ειδικότερα του στωικού οικοδομήματος που καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά, χωρίς να επιβεβαιώνει με ακρίβεια τη χρονολόγηση του μνημείου, προσφέρει ωστόσο πληροφορίες που σχετίζονται με την ίδια την κατασκευή του και με τις συνθήκες κατά τις οποίες οικοδομήθηκε ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της περιόδου, στοιχεία που συμβάλλουν τόσο στην κατανόηση των τεχνικών λεπτομερειών και της αρχιτεκτονικής του όσο και γενικότερα στην κατανόηση της φύσης και σημασίας του ως δημόσιο οικοδόμημα. Πιο συγκεκριμένα, η εξέταση του στυλοβάτη της βόρειας στοάς καθώς και των κίωνων που σώζονται επιτρέπει τις παρακάτω παρατηρήσεις:

Η ευρεία χρήση σπολίων καθώς και ο αντίστοιχος τρόπος δόμησης που έχει επιλεχθεί –μέθοδος και οργάνωση γνωστές από μεταγενέστερες πηγές

πάνω στην βυζαντινή οικοδομική– αποδεικνύει ότι το μνημείο αποτελεί μια μεγάλη δημόσια κατασκευή, βασισμένη σχεδόν εξ ολοκλήρου στην επαναχρησιμοποίηση υλικού που χαρακτηρίζεται από μια σαφή διάθεση οικονομίας χρόνου.

Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγούν και οι παρατηρήσεις στα κατάλοιπα κιόνων. Πιο συγκεκριμένα, ορισμένοι σωζόμενοι κίονες βρίσκονται ήδη στην τελική τους μορφή, λαξευμένοι και λιανσμένοι, άλλοι παρουσιάζουν ακόμα τα άπεργα μέρη τους ενώ άλλοι βρίσκονται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο, ημιτελείς.

Οι παρατηρήσεις αυτές επιτρέπουν καταρχάς να διακρίνουμε ορισμένα από τα βασικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής της περιόδου στους Δελφούς αλλά και να παρακολουθήσουμε την οργάνωση και τη λειτουργία ενός πρωτοβυζαντινού εργοταξίου: αφθονία οικοδομικού υλικού από προγενέστερες περιόδους και κατά συνέπεια ευρεία χρήση σπολίων, συνδυασμός τεχνικών και μεθόδων δόμησης (πλινθοδομή, λιθοδομή), διάθεση οικονομίας χρόνου και υλικού. Έπειτα, η βιαστική και κατά μέρη μη ολοκληρωμένη κατασκευή του μνημείου, όπως φανερώνει η περίπτωση των κιόνων, δημιουργεί ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με την ιστορία του συγκροτήματος. Με άλλα λόγια, τίθεται το ερώτημα αν η εικόνα της πρώτης φάσης του μνημείου που προηγείται της περιόδου των επισκευών, είναι επηρεασμένη από συνθήκες έλλειψης πόρων ή εναλλακτικά, αλλαγής των αρχικών σχεδίων, μιας αναδιοργάνωσης της κατασκευής και κατά συνέπεια αστοχίας ή παράλειψης εργασιών.

THE ROMAN AGORA AND A CONSTRUCTION SITE OF THE EARLY BYZANTINE PERIOD IN DELPHI

The monumental complex of the *Roman Agora* of Delphi is situated in front of the main entrance of Apollo's sanctuary. Excavated in the late 19th century by the French School at Athens, it was again studied nearly a century later, in 1990-1993, when the dating of the monument was established (late 3rd or early 4th century AD). The recent study of the north stoa and its components (stylobate, colonnade) reveals its construction character: extended use of *spolia*, corresponding building techniques and a tendency towards economy of time and material. These elements allow us firstly to examine an Early Byzantine construction site and, secondly, to pose new questions regarding the history and evolution of the monument.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, ΝΙΚΗ ΣΑΛΕΜΗ
ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ
PANAGIOTIS BIRTACHAS, NIKI SALEMI
AND APOSTOLIA ΟΙΚΟΝΟΜΟΡΟΥΛΟΥ

ΝΕΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Β ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ (II).

Συσχέτιση του τύπου των κionoκράνων και επιθημάτων
των στενών κionoστοιχιών των πλευρικών κλιτών
και του δυτικού σκέλους του υπερώου.

Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως αντικείμενο την παρουσίαση των αποτελεσμάτων των πρόσφατων ερευνών σχετικά με την αποσαφήνιση της μορφής και του τύπου των κionoκράνων και των επιθημάτων των ανατολικών κionoστοιχιών των πλευρικών κλιτών και της κionoστοιχίας του δυτικού σκέλους του υπερώου της Βασιλικής Β των Φιλίππων. Τα νεότερα στοιχεία βασίστηκαν στη μελέτη του διάσπαρτου αρχιτεκτονικού υλικού του μνημείου σε συνδυασμό με την εκ νέου έρευνα των στοιχείων τεκμηρίωσης της ανασκαφικής έρευνας του Paul Lemerle.

Ανατολικές στενές κionoστοιχίες των πλευρικών κλιτών

Οι προς τα ανατολικά στενές κionoστοιχίες των πλευρικών κλιτών διαμορφώνονταν με έναν μόνον κίονα η κάθε μία που κατά την άποψη του P. Lemerle έφεραν σύνθετα κιονόκρανα και όχι λεβητόσχημα όπως οι μακρές. Η απουσία εξάρματος σε δύο επιθήματα οδήγησε τον P. Lemerle να τα συσχετίσει με τις στενές κionoστοιχίες.

Εξετάζοντας τη θέση εύρεσης των δύο επιθημάτων και των δύο σύνθετων κionoκράνων αναφέρουμε τα ακόλουθα:

(α) Το επίθημα με αύξοντα αριθμό 1 (Πίνακας σχεδίων LXIX, P. Lemerle) βρέθηκε στο νότιο τμήμα του νάρθηκα και δεν συσχετίζεται με τις κionoστοιχίες των στενών πλευρών, τόσο λόγω της θέσης εύρεσής του, όσο και λόγω της όχι τυχαίας κατακόρυφης στάσης του.

(β) Το σύνθετο κιονόκρανο με αύξοντα αριθμό 29 (Πίνακας σχεδίων LXIX, P. Lemerle) βρέθηκε στο νότιο τμήμα του νάρθηκα και ανήκε λόγω

διαστάσεων στον ίδιο κίονα με το ανωτέρω επίθημα. Η άμεση γειννίαση των θέσεων εύρεσής τους δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία.

(γ) Το σύνθετο κιονόκρανο με αύξοντα αριθμό 24 (Πίνακας σχεδίων LXIX, P. Lemerle) σε φωτογραφίες της ανασκαφικής έρευνας απεικονίζεται να μεταφέρεται από την αρχική θέση εύρεσης (άγνωστη σε εμάς) για την εναπόθεσή του προσωρινά στα βόρεια του χώρου της βασιλικής. Η αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τη θέση εύρεσής του δεν επιτρέπει την τεκμηριωμένη συσχέτιση με τη στενή κιονοστοιχία του βόρειου κλίτους.

(δ) Το επίθημα με αύξοντα αριθμό 2 (Πίνακας σχεδίων LXIX, P. Lemerle) βρέθηκε εσωτερικά του βόρειου εγκάρσιου κλίτους, ενώ σήμερα εντοπίζεται στην εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού. Λόγω της θέσης εύρεσής του, των διαστάσεών του που είναι διαφορετικές από τα υπόλοιπα επιθήματα, και επειδή δεν φέρει έξαρμα συσχετίζεται με την στενή κιονοστοιχία.

Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο μορφολογικού χαρακτήρα είναι ότι οι στενές κιονοστοιχίες πλαισιώνονταν με ανάγλυφα επίκρανα διαμορφωμένα επί των πεσσών, όπως συνέβαινε και με τα επίκρανα των κιονοστοιχιών των μακρών πλευρών. Τα επίκρανα επί των πεσσών βρίσκονται στην ίδια στάθμη με αυτή των λεβητόσχημων κιονοκράνων και μορφολογικά αντιγράφουν με αφαιρετική διάθεση τη μορφή των κιονοκράνων επί των συγκεκριμένων πλευρών των πεσσών. Επομένως, η σχέση τους ήταν προσδιορισμένη και σαφής ως προς το σκέλος των επιλογών του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, με συνέπεια αυτός να μην επιδέχεται την παρουσία ενός τρίτου διαφορετικού αρχιτεκτονικού στοιχείου.

Από τα παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, αφενός, οι στενές κιονοστοιχίες έφεραν λεβητόσχημα κιονόκρανα και όχι σύνθετα και, αφετέρου, ότι μόνο το ένα από τα δύο επιθήματα μπορεί να συσχετιστεί με τις στενές κιονοστοιχίες.

Δυτικό σκέλος του υπερώου

Στη γραφική αναπαράσταση της κιονοστοιχίας του κεντρικού σκέλους του υπερώου, ο P. Lemerle προτείνει τοξοστοιχία, τα άκρα της οποίας κατέληγαν στην επάνω έδρα των κοσμητών των πεσσών, ενώ οι ενδιάμεσοι αμφίπλευροι θολίτες εδράζονταν σε χαμηλότερη στάθμη επάνω σε επιθήματα με έξαρμα στα δυτικά.

Στο φωτογραφικό αρχείο της ανασκαφής εντοπίστηκε αμφίπλευρη βάση έδρασης τόξων, που στη στενή πλευρά της φέρει έξαρμα. Ανάμεσα σε αυτή

και στα επιθήματα, τα οποία προφανώς δεν έφεραν έξαρμα, παρεμβαλλόταν μία κιβωτιόσχημη βάση, ώστε τα άκρα των ενδιάμεσων τόξων της τοξοστοιχίας βρίσκονταν στην ίδια στάθμη με των ακριανών.

RECENT RESULTS OF THE STUDIES ON THE BASILICA B IN THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF PHILIPPI (II).

Correlations of the type of the capitals and the imposts that belong to the east colonnades of the side aisles and the colonnade of the west part of the gallery

This publication focuses on the presentation of the results of the recent research for the clarification of the form and the type of the capitals and the imposts that belong to the east colonnades of the side aisles and the colonnade of the west part of the gallery of the Basilica B in the archeological site of Philippi. These recent facts are based on the study of the *in situ* architectural elements, in combination with the new research of the documentation elements of the archaeological excavation of Paul Lemerle.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ
ANGELIKI PANAGOPOULOU

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΒΕΝΕΤΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ
ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ: «ΕΠΙΚΥΡΩΣΗ» ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ
ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ ΜΕΣΩ «ΕΥΣΕΒΩΝ» ΚΛΟΠΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ
(1123-1126)

Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός το 1119 αρνήθηκε να επικυρώσει και να ανανεώσει το χρυσόβουλλο που είχε απολύσει ο πατέρας του Αλέξιος Α΄ Κομνηνός το 1082 προς τους Βενετούς, αναφορικά με την απαλλαγή των τελευταίων από δασμούς σε λιμάνια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η *Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in civitatem venetam*, έργο του βενετού Cerbano Cerbani, αποτελεί τη μαρτυρία ενός αυτόπτη μάρτυρα της βενετικής εκστρατείας που ξεκίνησε το 1123 με προορισμό τους Αγίους Τόπους, μετά την έκκληση για βοήθεια του Βαλδουίνου Β΄ των Ιεροσολύμων. Η ανωτέρω μαρτυρία του Cerbano Cerbani σε συνδυασμό με μεταγενέστερες (των Andrea Dandolo και Marino Sanudo), παρέχει τη δυνατότητα της αξιολόγησης των «ευσεβών» κλοπών λειψάνων που πραγματοποιήθηκαν κατά το βενετικό ταξίδι επιστροφής από τους Αγίους Τόπους.

Με την παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η ανάδειξη της προσπάθειας των Βενετών να εδραιώσουν τα δικαιώματά τους στο νησί της Χίου, στη Μεθώνη και την Ήπειρο, όπως αυτά προέκυπταν από το χρυσόβουλλο του 1082, μέσω της κλοπής των λειψάνων των αγίων Ισίδωρου, Λέοντα και Δονάτου από τη Χίο, τη Μεθώνη και την Κεφαλονιά αντίστοιχα. Τα λείψανα που μεταφέρθηκαν από τους βενετούς σταυροφόρους στην πόλη των δόγηδων από λιμάνια της Ανατολής, επικύρωναν με τη χάρη τους τα εμπορικά και άλλα προνόμιά τους που ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός αρνούσαν να επικυρώσει.

BYZANTIUM AND VENICE AFTER THE FIRST CRUSADE:
“CONFIRMATION” OF IMPERIAL PRIVILEGES
THROUGH RELICS’ “PIOUS” THEFTS (1123-1126).

Cerbano Cerbani’s *Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in*

civitatem Venetam, is the testimony of an eyewitness to the Venetian campaign of 1123 to the Holy Land and to the theft of relics which took place during the campaign. The presentation intends to highlight the Venetians' attempt to consolidate their rights on the island of Chios, Methone and Epirus, as they were recorded in Alexios I Comnenos' chrysobull of 1082. Therefore they proceeded to the thefts of the relics of St Isidoros, St Leon and St Donatos, from Chios, Methone and Kefalonia respectively. The relics which were transferred by the Venetian crusaders from the ports of the East to the city of the doges, confirmed with their grace the commercial and other rights of the Venetians that the Byzantine emperor John II Comnenos, Alexios' son, refused to confirm.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
ALEXANDROS PAPADOPOULOS

ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΕΣ ΣΕ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΗΣ
ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΙΤΟΥ, ΤΟΥ 1713

Στην ανακοίνωση αυτή θα παρουσιάσουμε αναλυτικά εικόνα της Αποκαθήλωσης του 1713, που κατέγραψε ο Γεώργιος Λαμπάκης το 1902 σε περιοδεία του στην Αδριανούπολη και στο Διδυμότειχο, έργο του Κωνσταντίνου Αδριανουπόλιτου, ζωγράφου του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου στην Κωνσταντινούπολη, η οποία ελάνθανε μέχρι πρόσφατα. Θα περιγραφεί αναλυτικά ο εικονογραφικός τύπος, στον οποίον εμπεριέχεται η σκηνή του Επιτάφιου Θρήνου και θα γίνει σύγκριση της απόδοσης του θέματος σε σχέση με προηγούμενες αποδόσεις σε έργα δυτικής προέλευσης –ιδίως από προαναγεννησιακά έως και σε έργα φλαμανδών ζωγράφων του 17ου αιώνα– αλλά και ορθόδοξης λατρείας .

Αναλυτικότερα θα μελετηθούν οι ιδιομορφίες της θέσης του σώματος του Χριστού με τα δύο χέρια Του να είναι ηλωμένα επάνω στον Σταυρό ενώ εκατέρωθεν της κάθετης κεραίας του σταυρού οι βοηθοί του Νικοδήμου ετοιμάζονται να τον αποκαθηλώσουν, ανάλογο της οποίας δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε σε εκτενή και ενδελεχή μελέτη άνω των εξήντα εικόνων-παραστάσεων με αυτό το θέμα, με την πλειονότητα αυτών να είναι βέβαια δυτικής προέλευσης, με χρονολογίες που ξεκινούν από τον 12ο και φθάνουν τις αρχές του 18ου αιώνα. Η μοναδική αυτή απεικόνιση του Κωνσταντίνου, που δεν μιμείται κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο όπως οι «Αποκαθηλώσεις» άλλων ελλήνων ή δυτικών ζωγράφων, αλλά τολμά και δημιουργεί τη δική του σύνθεση, συνοδεύεται και από άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία, όπως η χορεία πλήθους αγγέλων αριστερά της σκηνής του Θρήνου αλλά και η παρουσία της πανσελήνου στο αριστερό άνω τμήμα της εικόνας μέσα σε σκούρο φόντο.

Ιδιαίτερο αντικείμενο παρουσίασης θα γίνει και η εξαιρετικά επιμελής απόδοση της επιγραφής επάνω στον Τίμιο Σταυρό, σύμφωνα με το κατά Ιωάννην ιθ', 20, σε τρεις γλώσσες (εβραϊστί, ελληνιστί, ρωμαϊστί) της φράσης *Ιησούς ο Ναζωραίος, ο Βασιλεύς των Ιουδαίων*, που ομοιά της δεν φαίνεται

να υπάρχει στην ελληνική εικονογραφία σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία.

Η συγκριτική μελέτη θα ξεκινήσει από τις πρωιμότερες αποδόσεις της Αποκαθήλωσης με έργα Benedetto Adelami (1178) θα φθάσει έως και σε δύο έργα Rubens (1614 και 1617) και Jean-Baptiste Jouvenet (1697) όσον αφορά τη δυτική εικονογραφία, και θα ολοκληρωθεί με κατάληξη συμπερασμάτων κατόπιν σύγκρισης με έργα ορθόδοξης λατρείας ξεκινώντας από τη σκηνή της Αποκαθήλωσης στον Άγιο Παντελεήμονα στο Νέρεζι (1164) και καταλήγοντας σε εικόνες της Κρητικής (Θεόδωρος Πουλάκης) και Επτανησιακής σχολής (Ιωάννης Γρυπάρης) με τους τελευταίους βέβαια, να μιμούνται δυτικά πρότυπα και χαρακτηριστικά και να έχουν ήδη μελετηθεί εκτενέστατα από έλληνες ερευνητές.

Στην δυτικής επιρροής εικόνα του 1713, η πρώτη γνωστή του Κωνσταντίνου Αδριανουπόλιτου και δείγμα τόλμης από μέρους του, που ήταν αφιέρωμα της συντεχνίας των *καυταντζήδων* (εμπόρων-κατασκευαστών πολυτελών υφασμάτων) της Αδριανούπολης, έχει απολεσθεί το δεξί της τμήμα, στο οποίο ήταν γραμμένη η χρονολογία, την οποία διέσωσε –πιθανόν λόγω της εντύπωσης που του προκάλεσε– όπως προαναφέραμε, ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Γεώργιος Λαμπάκης

IDIOMORPHIC CHARACTERISTICS IN AN ICON OF DEPOSITION BY KONSTANTINOS ADRIANOPOLITIS, 1713

In this presentation we shall exhibit and discuss the iconographic style of an icon of Deposition of 1713, work of painter Konstantinos Adrianopolitis in which the whole concept is of western influence (Renaissance, post-Renaissance, Flemish), but has unique idiomorphic characteristics which made the icon a distinguished example of Post-Byzantine iconography. We shall discuss specifically the position of the body of Jesus on the Cross, with both His arms nailed on the cross, and the additional scene of Lamentation and the inscription in three languages (Hebrew, Greek, Roman) on the Cross in the way it is interpreted in New Testament (John 19:20), *Jesus Nazarenus King of Jews*, which cannot be found in any work in Greek iconography neither of Crucifixion nor Deposition.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΠΑΣΑΛΗ
AFRODITI PASALI

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΓΑΛΑΚΤΟΤΡΟΦΟΥΣΑ ΣΤΗΝ ΑΝΘΟΥΣΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΑΧΕΛΩΟ ΠΟΤΑΜΟ

Η Ανθούσα (Λεπενίτσα) είναι χωριό του Ασπροποτάμου, 97 χλμ. βορειο-δυτικώς των Τρικάλων, σε υψόμετρο 1100 μ. στις πλαγιές της νότιας Πίνδου. Έχει πληθυσμό 500 κατοίκους που μένουν εκεί μόνον κατά τους θερινούς μήνες. Τρία χλμ. νοτιοδυτικώς του χωριού βρίσκεται η μονή της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας, σε σημαντικό οδικό κόμβο από όπου άλλοτε οι ταξιδιώτες περνούσαν από τον Ασπροπόταμο και τη Θεσσαλία, στις Καλαρρύτες και στην Ήπειρο. Από το μοναστηριακό συγκρότημα σώζονται σήμερα ο περίβολος, το καθολικό και νεώτερα κτίσματα, τοξωτή στοά, στάβλοι και αποθήκες ανακατασκευασμένοι σε χώρους υποδοχής και κτίσμα με ανώγειο και χαγιάτι.

Το καθολικό είναι ναός μονόκλιτος τρουλλαίος με πλάγιους χορούς και μεταγενέστερο, ισοπλατή νάρθηκα στα δυτικά. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 14,65×5,90 μ. χωρίς τις κόγχες του ιερού και των πλάγιων χορών. Η κόγχη του ιερού προσκολλάται στον ανατολικό τοίχο, είναι ημικυκλική εσωτερικώς με διάμετρο 1,95 μ. και εξωτερικώς τμήμα κύκλου μικρότερο του ημικυκλίου. Οι χοροί έχουν επίσης ημικυκλική κάτοψη με εσωτερική διάμετρο 3,00 μ. Οι κόγχες των παραβημάτων εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η τοιχοποιία του ναού έχει πάχος 75 εκ. και η τοιχοποιία του νάρθηκα 55 εκατοστά. Ο ναός καλύπτεται με διαμήκη ημικύλινδρο διαμέτρου 4,40 μ. που διακόπτεται για να παρεμβληθεί τρούλλος ο οποίος δεν καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του κτιρίου, αλλά συμπύσσεται στο κέντρο, στηριζόμενος σε ένα σύστημα εγκάρσιων τόξων προς τα βόρεια και τα νότια. Πρόκειται για συνεπτυγμένο τρούλλο που ανήκει στην δεύτερη παραλλαγή συμφώνως προς την κατάταξη του καθηγητή Χ. Μπούρα.

Ο νάρθηκας χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τοίχο πάχους 20 εκ., μεταγενέστερη κατασκευή, που διατρύπεται από τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας. Σήμερα ο νάρθηκας καλύπτεται με νεώτερη, ξύλινη, επίπεδη οροφή, σε ύψος 4,35 μ. από το δάπεδο. Υπάρχει γραπτή μαρτυρία ότι επάνω από τον

νάρθηκα υπήρχε άλλοτε παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στην Αποτομή του Προδρόμου. Η είσοδος στον ναό γίνεται από την μοναδική θύρα στο ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς του νάρθηκα. Ο ναός καλύπτεται με ενιαία δίριχτη, πλακοσκεπή στέγη που φέρει μερικώς λοξές αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά, από την οποία αναδύεται μόνον ο τρούλλος. Το έξαρμα που υπάρχει εξωτερικώς στην πλακοσκεπή του δυτικού τμήματος του ναού μας οδηγεί να υποθέσουμε ότι ο νάρθηκας ήταν θολοσκεπής πιθανόν δε η κάλυψή του να γινόταν με τυφλή ασπίδα.

Οι τυπολογικές λεπτομέρειες της συμπύξεως του τρούλλου, της τοποθετήσεως παρεκκλησίου άνωθεν του νάρθηκα και της καλύψεως του με ασπίδα είναι συνηθισμένες πρακτικές στην ευρύτερη περιοχή του Ασπροποτάμου, δεδομένου ότι στοιχεία που διαπλάθουν μορφολογικά τις όψεις είναι τα τυφλά, τοξωτά αψιδώματα στο τύμπανο του τρούλλου και στις κόγχες του βήματος και των χορών, καθώς και λιθανάγλυφα που κοσμούν το περιθύρωμα της εισόδου και το άνω μέρος του τυμπάνου της κόγχης του ιερού. Στα λιθανάγλυφα διατηρούνται επιγραφές που μας πληροφορούν ότι ο ναός θεμελιώθηκε στις 30 Μαΐου 1799 και η ανέγερσή του αποπερατώθηκε στις 25 Αυγούστου 1799, δηλαδή τρεις μήνες αργότερα.

THE VIRGIN GALAKTOTROPHOUSA AT ANTHOUSA, TRIKALA ON THE RIVER ACHELOOS

The Virgin Galaktotrophousa (1799), the main church of an old monastery close to the village Anthousa near Trikala in the region of Aspropotamos, is a single-nave church with an abbreviated dome, lateral apses and a later narthex to the west. Above the narthex there was a chapel dedicated to the Beheading of Saint John the Forerunner.

It is covered by a gabled roof from which the dome springs. The protrusion on the exterior of the tiled roof of the west part of the naos leads to the hypothesis that the narthex was vaulted, possibly with a shallow dome. The abbreviated form of the dome, the placement of a chapel above the narthex, and the latter's shallow dome are common practices in the wider region of Aspropotamos.

EMANUELE PAPI ΚΑΙ CARLO DE DOMENICO
EMANUELE PAPI AND CARLO DE DOMENICO

ΗΦΑΙΣΤΙΑ (ΛΗΜΝΟΣ):
Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΛΙΜΕΝΑ
(5ος/6ος – 13ος ΑΙΩΝΑΣ)

Από το 2018 η αρχαιολογική αποστολή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (ΙΑΣΑ) άρχισε πάλι την έρευνα στη βασιλική του ανατολικού λιμένα της Ηφαιστίας, την οποία είχε αποκαλύψει ο Alessandro Della Seta το 1926 και παρέμεινε μέχρι σήμερα αδημοσίευτη. Οι έρευνες ξεκίνησαν από την περιορισμένη τεκμηρίωση που φυλάσσεται στο αρχείο: μια σχηματική κάτοψη και κάποιες φωτογραφίες.

Λίγα μέτρα από το λιμάνι ήλθε στο φως μία τρίκλιτη βασιλική (32.83×18.5-27.4 μ.), με πρόσκτισμα βόρεια του νάρθηκα (ίσως βαπτιστήριο), κτισμένη ανάμεσα στα τέλη του 5ου και τις αρχές του 6ου αιώνα μ.Χ. με πολυάριθμα στοιχεία κλασικής εποχής σε δεύτερη χρήση. Μάρμαρα προερχόμενα από διάφορα λατομεία της Μεσογείου, πολύχρωμες πλάκες και θραύσματα διαφόρων σχημάτων και υλικών δείχνουν ότι τμήματα του δαπέδου, κάποιες επενδύσεις τοίχων ή διακοσμήσεις ήταν σε *opus sectile*. Δεν γνωρίζουμε ακόμη για πόσο χρόνο ήταν σε χρήση η βασιλική αλλά η εισηγμένη κεραμική παρασκευής τροφής και οι σφαιρικοί αμφορείς που βρέθηκαν, με χρονολόγηση ανάμεσα στον ύστερο 7ο και τις αρχές του 9ου αιώνα μ.Χ., φαίνεται να τεκμηριώνουν μια συνέχεια της ζωής στην περιοχή του λιμένα.

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των αποστολών ανασκαφής και μελέτης του υλικού του 2018 και του 2019: Οι καινούριες έρευνες μας επέτρεψαν να εντοπίσουμε μια δεύτερη, μονόχωρη εκκλησία σταυροειδούς κάτοψης (20×6.9 μ.), οικοδομημένη το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα επάνω στην εκκλησία της πρώτης φάσης με υλικά σε δεύτερη χρήση, η οποία παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι τον 13ο αιώνα. Η χρονολόγηση στηρίζεται στην εύρεση δύο χρυσών σολίδων του Μιχαήλ Β΄ και του Θεόφιλου (821-829) που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα *terminus post quem* για την κατασκευή. Πολυάριθμοι τάφοι δημιουργήθηκαν μέσα και έξω από την εκκλησία.

Μερικές κατασκευές και στρωματογραφίες της ύστερης βυζαντινής εποχής, χρονολογούμενες στον 13ο αιώνα μπορούν να συσχετιστούν με την εγκατάλειψη του χώρου.

HEPHAESTIA (LIMNOS): THE BASILICA OF THE EASTERN HARBOUR (5th/6th – 13th CENTURY)

During the first excavations of the Italian Archaeological School at Athens (IASA) in Lemnos, a Palaeochristian basilica was investigated by Alessandro Della Seta and Luciano Laurenzi in the district of the eastern port of Hephaestia in 1926. Apart from the scarce available documentation (a schematic plan and several photos), preserved in the IASA Archives, it remained unpublished until today. In July 2018, new investigations were conducted by the Italian Archaeological Mission, under the auspices of the Ephorate of Antiquities of Lesbos, in order to provide an update documentation. The new excavations brought to light again the Palaeochristian basilica, in which the structures of a second Middle-Byzantine church were built between the apse and presbytery, alongside the structure of a later annex connected to it. Old data and new results from last excavation campaigns will be presented.

ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΙΟΥ
NASA ΡΑΤΑΡΙΟΥ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΩΡΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΟΤΗΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΙΒΩΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΜΑΝΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Η συνεχιζόμενη έρευνα απέδωσε πρόσφατα νέο αρχαιακό υλικό με σημαντικές ειδήσεις για δύο ηγουμένους μονών, αφιερωμένων στον Άγιο Μάμαντα. Χάρη στα νέα και άγνωστα μέχρι πρότινος αυτά στοιχεία, δόθηκαν πολλές απαντήσεις σε ερωτηματικά, τόσο για τους εν λόγω ηγουμένους, όσο και για δύο σημαντικά έργα τέχνης των οποίων υπήρξαν οι ίδιοι δωρητές.

Ας σημειωθεί ότι η αρχαιακή έρευνα μας έχει δώσει στο παρελθόν σημαντικά στοιχεία για την τιμή του αγίου Μάμαντος στη μεγαλόνησο Κύπρο. Μεταξύ άλλων η διαθήκη του Ευγένιου Συγκλητικού του 1538 μας γνωστοποίησε πολύτιμα στοιχεία για τον κτήτορα του Αγίου Μάμαντος Μόρφου (San Mama di Morfo). Νέα στοιχεία ήρθαν επίσης στο φως από αρχαιακό υλικό για μια μονή του Αγίου Μάμαντος στη Λεύκα (San Mama di Lefca), που χάθηκε μάλλον στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και για ένα χωριό με το όνομα Άγιος Μάμας το οποίο επίσης εξέλιπε. Ήρθαν στο φως ακόμη στοιχεία για τη μονή του Αγίου Μάμαντος στη Λευκωσία, που κατεδαφίστηκε το 1567, για δύο άλλες εκκλησίες αφιερωμένες στον Άγιο Μάμαντα, στα χωριά Αφάνεια και Μέσφιλο, οι οποίες αν και δεν υφίστανται πλέον μαρτυρούνται ωστόσο σε αρχαιακές πηγές.

Νέα προσωπογραφικά στοιχεία, για τους δύο ηγουμένους αναδύθηκαν μέσα από βενετικά έγγραφα. Πρόκειται για τον ηγούμενο της μονής του Αγίου Μάμαντος των Περιβολιών Λευκωσίας και τον ηγούμενο του Αγίου Μάμαντος Μόρφου, οι οποίοι υπήρξαν δωρητές δύο σημαντικών έργων εκκλησιαστικής τέχνης. Ο ηγούμενος της μονής Αγίου Μάμαντος Λευκωσίας έφερε το όνομα Παύλος, όπως διαπιστώνουμε από τη σχετική επιγραφή που υπάρχει στο άγιο Ποτήριο, του οποίου υπήρξε δωρητής. Το άγιο αυτό Ποτήριο, ένα έξοχο δείγμα αργυροχοΐας των αρχών του 16ου αιώνα, είναι έργο του χρυσοχόου Πασχάλη, απόκειται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο

του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', και προέρχεται από τον ναό του Αγίου Σάββα, στην εντός των τειχών Λευκωσία. Για τη χρονολόγηση του αγίου Ποτηρίου έχουν προταθεί τρεις διαφορετικές χρονολογίες, επειδή ακριβώς στην επιγραφή η χρονολογία είναι δυσανάγνωστη. Τα σχετικά στοιχεία από τις βενετικές πηγές δικαιολογούν μια νέα δική μας χρονολόγηση όταν είχε διοριστεί επίσημα από τις βενετικές αρχές ο Παύλος, ως ηγούμενος της μονής του Αγίου Μάμαντος Λευκωσίας.

Μια άλλη βενετική πηγή των αρχών του 17ου αιώνα –πρόκειται ουσιαστικά για ένα νοταριακό έγγραφο– έφερε επίσης στο φως στοιχεία για έναν άγνωστο μέχρι πρότινος ηγούμενο της μονής του Αγίου Μάμαντος Μόρφου με το όνομα Παύλος: *Reverendus Pater Paulus Abbas St Mama de Morfo in insula Cipro*. Ο ηγούμενος αυτός είναι οπωσδήποτε ο δωρητής του κιβωρίου του Αγίου Μάμαντος Μόρφου, το οποίο βρίσκεται στον κατεχόμενο ναό του Αγίου Μάμαντος, στην τουρκοκρατούμενη Μόρφου. Το κιβώριο αυτό συντηρήθηκε πριν μερικά χρόνια και χρονολογήθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα. Στο κιβώριο υπάρχει επιγραφή, στην οποία μαρτυρείται ότι δωρητής του κιβωρίου είναι ο ηγούμενος της μονής Παύλος και ιστορήθηκε από τον Σίλβεστρο Αξιώτη. Η βενετική πηγή του 1605 μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε το κιβώριο κατά τα τέλη του 16ου αιώνα με αρχές του 17ου αιώνα.

NEW EVIDENCE ON THE DONORS OF THE HOLY CHALICE AND THE CIBORIUM OF HAGIOS MAMAS IN CYPRUS

Information collected from sources at the State Archives of Venice offers rich data on the honour of Saint Mamas in Cyprus. The present paper brings to light information on the personality of the hieromonk Pavlos, Abbot of the Saint Mamas Monastery in Lefkosa. Abbot Paul was also the donor of the famous 16th century Holy Chalice, now in the Byzantine Museum of the Archbishop Makarios III Foundation. New information is also brought to light on Abbot Paul of Saint Mamas Monastery of Morphou, who lived towards the end of the 16th – beginning of the 17th century and was the donor of the Ciborium of the above mentioned Monastery.

ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ
IOANNIS M. PERRAKIS

**ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΕΛΕΟΥΣΑΣ (1677/1821)
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ**

Κατὰ τὴ σύντομη διήμερη παραμονή του στὴν Ἀδριανούπολη στὶς 29 καὶ 30 Αὐγούστου τοῦ 1902 ὁ Γεώργιος Λαμπάκης ἐπειγόμενος νὰ προλάβει τὴν τελετὴ τῆς ἐνάρξεως τοῦ νέου ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους στὸν πατριαρχικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κωνσταντινούπολη περιόρισε τὴν ἐπίσκεψή του στὸ συγκρότημα τοῦ μητροπολιτικοῦ οἴκου καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καθὼς καὶ στὸν γειτνιάζοντα βυζαντινὸ ναὸ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, στοὺς ὁποίους κατέγραψε βιαστικὰ τὰ κειμήλια εὐχόμενος γιὰ τὰ ὑπόλοιπα «εὐχῆς δ' ἔργον ἂν τις τῶν ἐκεῖ λογίων συνέγραφε μονογραφίαν τῶν περισωθέντων μνημείων».

Μεταξὺ τῶν εἰκόνων ποὺ κατέγραψε περιλαμβάνονταν καὶ αὐτὲς στὸ τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἦταν προσαρτημένο στὸν μητροπολιτικὸ ναό. Οἱ τρεῖς ἐνεπίγραφες εἰκόνες, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου, ἀποτελοῦσαν ἐνιαῖο σύνολο, ἦταν ὅλες προσφορὰ τοῦ μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως (καὶ μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως) Νεοφύτου καὶ ἔφεραν χρονολογία 1677. Ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἔφερε ἐπιπροσθέτως καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου («χειρ Γερασίμου»). Ἀποτελεῖ εὐλογη ὑπόθεση ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ζωγράφος εἶχε ζωγραφίσει καὶ τὶς ἄλλες δύο εἰκόνες τοῦ ἐνιαίου συνόλου. Στὴν ἐπιγραφή τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου ιδιαίτερα μνημονευόταν «ἀνακαίνισή» τῆς τὸ ἔτος 1821 («καὶ αὐθις ἀνεκαινίσθη ἐπὶ ἔτους αῤκα'»).

Μετὰ τὴν ἐκκένωση τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1922 τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ καὶ τὴν ἐπακόλουθη κατὰ τὶς δεκαετίες 1940 καὶ 1950 συστηματικὴ κατεδάφιση τῶν περισσότερων ἑλληνικῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς περιοχῆς ἀγνοοῦνταν μεταξὺ πολλῶν ἄλλων καὶ ἡ τύχη τῶν παραπάνω εἰκόνων.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1936 ξεκίνησε ἡ ἀνέγερση τοῦ «Φυματιολογικοῦ Ἰδρύματος Ἀττικῆς» στὸ Μαρούσι μὲ χορηγία τοῦ εὐποροῦ ὁμογενοῦς Κωνσταντίνου Σισμάνογλου. Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ ιδρύματος

διαμορφώθηκε παρεκκλήσιο αφιερωμένο στους άγιους Κωνσταντίνο και Ἐλένη, τὸ ὁποῖο κοσμήθηκε μὲ εἰκόνες ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Σισμάνογλου. Τὸ 1946, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας ἀπὸ τὰ γερμανικὰ στρατεύματα, τὸ ἴδρυμα ἐπισκευάστηκε καὶ ἐπαναλειτούργησε ὡς «Φυματιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον Ἰωάννου Α. Σισμάνογλου καὶ τοῦ Οἴκου αὐτοῦ». Τὸ ἐπόμενο ἔτος ἀναδιαμορφώθηκε καὶ τὸ παρεκκλήσιο ἀπὸ τὸν ἱεροψάλτη τοῦ ἰδρύματος Γρηγόριο Ζωγράφο. Δεσπόζουσα θέση στὴν εἴσοδο τοῦ τελευταίου κατέχει ἕκτοτε μεγάλη ἐνεπίγραφη δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιγραφή δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἕως τώρα λανθάνουσα εἰκόνα τῆς Θεοτόκου ποὺ κατέγραψε ὁ Γ. Λαμπάκης στὸ τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὴν Ἀδριανούπολη.

Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ εἰκόνα, ἴσως τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ ζωγράφου Γερασίμου, φέρει ἐπιζωγράφιση, ἡ ὁποία βάσει τῆς ἐπιγραφῆς ἐγινε τὸ 1821. Συγκριτικὴ μελέτη τῆς τυπολογίας τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1821 ἀποκαλύπτει ἐπίσης τὸν ζωγράφο τοῦ στρώματος τῆς ἐπιζωγραφίσεως. Εἶναι ὁ Νικόλαος (1821-1866), ὁ σημαντικότερος καὶ παραγωγικότερος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα Ἀδριανουπολίτης καλλιτέχνης. Ἡ ὑπὸ ἐξέταση εἰκόνα ἀποτελεῖ μάλιστα τὸ παλαιότερο ἕως τώρα ἀποδοσμένο σὲ αὐτὸν ἔργο.

A THEOTOKOS ELEOUSA ICON (1677/1821) FROM HADRIANOUPOLIS / EDIRNE

In 1902 G. Lampakis among the relics which he recorded in Hadrianoupolis were the icons of the iconostasis of the chapel of Saint Panteleemon. The icons of its iconostasis were all made by donation of the metropolitan of Hadrianoupolis Neophytos and were painted by the painter Gerasimos in 1677. The inscription of the icon of Theotokos mentioned a repainting in 1821. This thought-to-be lost icon was recently located in Sismanoglio Hospital in Athens. Scrutinizing comparison of the type of the letters of its inscription allows us to attribute the repainting of the icon to Nikolaos, a well-known painter from Hadrianoupolis.

**ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΔΡΟΔΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΚΙΝΣΤΕΡΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΟΡΦΑΝΟΥ**

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστεί μια άγνωστη κινστέρνα του εκτεταμένου δικτύου υδροδότησης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, που εντοπίστηκε πρόσφατα στην περιοχή του Αγίου Νικολάου Ορφανού, και θα εξεταστεί ο τρόπος ένταξης αλλά και τη σημασία της ως τοπικό κέντρο διανομής ύδατος στον ανατολικό, εγγύτερο στα τείχη, τομέα της πόλης.

Η κινστέρνα εντοπίστηκε στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής οικοπέδου στη συμβολή των οδών Αχιλλέως και Κιθαιρώνα, στις νοτιοανατολικές παρυφές της Άνω Πόλης, σε απόσταση 40 μ. νοτιοανατολικά του Αγίου Νικολάου Ορφανού και 70 μ. δυτικά των ανατολικών τειχών.

Το εσωτερικό της κινστέρνας, πλάτους 6,85-7 μ. και μήκους ~20 μ. περίπου, εγγίζει τα 140 τ.μ. Οι τοιχοποιίες της, μέγιστου πάχους 1,20 μ. στους επιμήκεις τοίχους και 0,80-0,85 μ. στον ανατολικό, χαρακτηρίζονται από επιμελημένη μεικτή δόμηση με ζώνες εγχόρηγης αργολιθοδομής, οι οποίες εναλλάσσονται με ζώνες πλινθοδομής, τριών ή τεσσάρων σειρών πλίνθων, στο εσωτερικό των οποίων αναπτύσσεται δίκτυο ξυλοδέσμων. Ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί, ισχυρή, πλούσια σε κεραμικά αδρανή, ασβεστοκονία.

Οι τοιχοποιίες ενισχύονται εσωτερικά με κτιστές αντηρίδες, πλάτους 0,70-0,75 μ. και πάχους 0,20-0,25 μ., για την παραλαβή των φορτίων του εδάφους που περιέβαλε το υπόγειο τμήμα της κατασκευής.

Εσωτερικά οι τοιχοποιίες είναι επιχρισμένες με υδραυλική κεραμοκονία σε δύο τουλάχιστον στρώσεις, συνολικού πάχους 6 εκ., η εσώτερη εκ των οποίων φέρει ενίσχυση με όστρακα απλών ή κτενωτών αγγείων, που ανήκουν σε αγγεία μεταφοράς μικρών διαστάσεων όψιμων πρωτοβυζαντινών ή μεταβατικών χρόνων.

Το δάπεδο της δεξαμενής καλύπτεται με μία, ή περισσότερες κατά τόπους στρώσεις πρωτοβυζαντινών –απλών ή ενσφράγιστων, με ποικιλία

γνωστών και άγνωστων σφραγισματικών τύπων— πλίνθων σε δεύτερη χρήση, πακτωμένων σε παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος, που βαίνουν είτε επί του φυσικού βράχου που ισοπεδώθηκε για την κατασκευή της κιστέρνας, είτε σε σημεία που ο φυσικός βράχος υποχωρεί, σε συμπαγές λίθινο υπόστρωμα με ισχυρό ασβεστοκονίαμα.

Αν και έως το επίπεδο των 3,20 μ. —ύψος στο οποίο διατηρείται ο βόρειος τοίχος της κιστέρνας— δεν διατηρούνται στοιχεία για τον τρόπο κάλυψης της, πιθανολογείται ότι έφερε πιθανώς ενιαία ημικυλινδρική καμάρα που αναπτυσσόταν παράλληλα με τον κατά μήκος άξονα της κατασκευής.

Ο ορθογώνιος αγωγός τροφοδοσίας, που εντοπίστηκε σε ύψος 2,60 μ. από το δάπεδο της, υποδεικνύει το ωφέλιμο βάθος της κιστέρνας, και επιτρέπει τον υπολογισμό της χωρητικότητάς της έως 350 κ.μ. ύδατος.

Το στοιχείο αυτό την κατατάσσει στις μεσαιών διαστάσεων κιστέρνες του υδροδοτικού συστήματος της βυζαντινής Θεσσαλονίκης· μικρότερη από τις κιστέρνες των Αγίων Αποστόλων και της οδού Ολυμπιάδος 90, χωρητικότητας 800 κ.μ., οι οποίες αποτελούσαν βασικά κέντρα διανομής ύδατος, και μεγαλύτερη από την κιστέρνα των οδών Φωτάκου 3 και Μανωλάκη Κυριακού και την κιστέρνα της οδού Επαμεινώνδα 8Α, χωρητικότητας 230-240 κ.μ. αντίστοιχα.

Βάσει, των διαστάσεων και της θέσης της στο άμεσο περιβάλλον και πιθανώς εντός των ορίων της μονής του Αγίου Νικολάου Ορφανού, στον έλεγχο της οποίας πιθανώς ανήκε, φαίνεται ότι η υπό εξέταση κιστέρνα αποτελεί το σημαντικό —αναζητούμενο στη βιβλιογραφία— τοπικό κέντρο διανομής ύδατος του ανατολικότερου υποδικτύου, που αρχόμενο από τις μεγάλων διαστάσεων κιστέρνες της μονής Βλατάδων, κατέληγε μέσω ενός δευτερεύοντος κέντρου διανομής στην περιοχή της μονής του Αγίου Νικολάου Ορφανού για να υδροδοτήσει —μέσω μικρότερων υδατοδεξαμενών που εντοπίστηκαν παλαιότερα μεταξύ των οδών Αποστόλου Παύλου, Αχιλλέως και Αθηνάς— τις εγγύτερες στο ανατολικό τείχος περιοχές της Άνω Πόλης.

NEW EVIDENCE ON THE WATER-SUPPLY SYSTEM OF BYZANTINE THESSALONIKI: AN UNKNOWN CISTERN AT THE AREA OF HAGIOS NIKOLAOS ORPHANOS

The paper presents an unknown cistern of the Byzantine water-supply system of Thessaloniki, which was recently excavated near the church of Hagios Nikolaos Orphanos. Additionally, it examines the incorporation of this

–20m long and 7m wide– cistern, with a capacity of ca. 350 cubic meters, to the wider water-supply network of the Byzantine city, as well as its significance as a local water distribution center of the sub-net that led the water from the large cisterns of the Vlatades monastery to the area of Hagios Nikolaos Orphanos, in order to distribute it to the easternmost sector of the upper city.

ANDREAS RHOBY

EPIGRAPHICA-PROSOPOGRAPHICA:
BYZANTINE INSCRIPTIONS
AND THEIR CONTRIBUTION TO PROSOPOGRAPHY

The mention of persons often helps to identify the time and the circumstances in which (undated) inscriptions were produced, regardless of whether they are preserved on stone, on icons, and portable objects or as mosaic and fresco epigraphs. Of specific value is the mention of family names in inscriptions (prose and metrical) because in some cases these persons (most of them belonging to the Byzantine upper class and the aristocracy respectively) or other family members are also found in literary sources and on other media such as seals which themselves offer abundant material of names and on origins of persons. Unfortunately, many Byzantine inscriptions are still only accessible in outdated and unreliable editions of the nineteenth century which sometimes contain severe misreadings, also regarding names. In addition, in the existing modern prosopographies (*Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit [PMBZ Online]*, *Prosopography of the Byzantine World [PBE I Online edition]*, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit [PLP]*, etc.) not all epigraphic sources were incorporated –which means that there are lacunae.

With the scientific progress in Byzantine epigraphy in recent years new prosopographical discoveries have been made as well –not only of Greek names but also of foreign names in Greek inscriptions. To name but a few examples: a Greek graffito inscription from Crimean Cherson, to be dated to the tenth-eleventh century, mentions four persons from Mesembria. Three of them, interestingly enough, bear non-Greek names. Graffiti in general, many of them belonging to pilgrims, are a rich sub-genre within Byzantine inscriptions because in many of the cases they mention those persons who were responsible for this kind of informal epigraphs. To give a second example: several icons from Saint Catherine’s monastery on Mount Sinai are equipped with Greek inscriptions which inform about the Georgian monk Ioane Tohabi, the icons’ painter whose presence testifies to the Georgian element in the monastery.

In my presentation, after a short introduction into the problem, I will discuss further significant case studies through which I will highlight the important contribution of epigraphy to Byzantine prosopography.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ - ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ: ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ

Η αναφορά προσώπων σε αχρονολόγητες επιγραφές συμβάλλει συχνά στη χρονολόγησή τους και στη διερεύνηση των συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκαν, ανεξάρτητα από το αν είναι γραμμένες σε λίθους, φορητές εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας ή ως επιγράμματα σε ψηφιδωτά και τοιχογραφίες. Ιδιαίτερη αξία έχει η αναφορά των οικογενειακών επωνύμων σε επιγραφές (έμμετρες ή σε πεζό λόγο) γιατί σε ορισμένες περιπτώσεις τα πρόσωπα αυτά (από τα οποία τα περισσότερα ανήκουν στην βυζαντινή αριστοκρατία και στην ανώτερη τάξη) ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους αναφέρονται σε λογοτεχνικές πηγές και σε άλλα μέσα, όπως είναι οι σφραγίδες, οι οποίες από μόνες τους παρέχουν άφθονο υλικό ονομάτων και στοιχεία για την προέλευση των αναφερόμενων προσώπων. Δυστυχώς, πολλές βυζαντινές επιγραφές παραμένουν ακόμη προσιτές μόνο σε ξεπερασμένες και αναξιόπιστες εκδόσεις του 19ου αιώνα, οι οποίες μερικές φορές περιέχουν σοβαρές παραναγνώσεις ακόμη και στα ονόματα. Επιπλέον, στις υπάρχουσες σύγχρονες προσωπογραφίες (*Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, *Prosopography of the Byzantine World*, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* κλπ.) δεν ενσωματώθηκαν όλες οι επιγραφικές πηγές, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχουν κενά.

Με την επιστημονική πρόοδο της βυζαντινής επιγραφικής τα τελευταία χρόνια έχουν υπάρξει νέα προσωπογραφικά ευρήματα, όχι μόνο ελληνικών αλλά και ξένων ονομάτων στις ελληνικές επιγραφές. Για να αναφέρουμε μόνο μερικά παραδείγματα: μια ελληνική επιγραφή από την Χερσώνα στην Κριμαία που χρονολογείται στον 10ο-11ο αιώνα, αναφέρει τέσσερα πρόσωπα από τη Μεσημβρία. Είναι ενδιαφέρον ότι τα τρία φέρουν μη ελληνικά ονόματα. Γενικά τα graffiti, πολλά από τα οποία ανήκουν σε προσκυνητές, είναι μια πλούσια υπο-κατηγορία μέσα στις βυζαντινές επιγραφές, επειδή σε πολλές περιπτώσεις αναφέρουν τα πρόσωπα που ήταν υπεύθυνα για αυτού του είδους τις ανεπίσημες επιγραφές. Για να δώσουμε ένα δεύτερο παράδειγμα: πολλές εικόνες στη μονή της Αγίας Αικατερίνης Σινά φέρουν ελληνικές επιγραφές που αναφέρουν το όνομα του γεωργιανού μοναχού

Ιωάννη Tohabi, ο οποίος τις ζωγράφισε και του οποίου η παρουσία φανερώνει την παρουσία γεωργιανού στοιχείου στο μοναστήρι.

Στην παρουσίασή μου, μετά από μια σύντομη εισαγωγή στο θέμα, θα αναφερθώ σε περαιτέρω συγκεκριμένες περιπτώσεις μέσα από τις οποίες θα υπογραμμίσω τη σημαντική συμβολή της επιγραφικής στη βυζαντινή προσωπογραφία.

ELENA SAENKOVA

Η ΕΙΚΟΝΑ «Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ο ΜΥΡΟΒΛΥΤΗΣ
ΕΝΘΡΟΝΟΣ» ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΡΕΤΙΑΚΟΦ,
ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ. Ο ΠΑΡΑΓΓΕΛΙΟΔΟΤΗΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Στη συλλογή της Πινακοθήκης Τρετιακόφ φυλάσσεται μια εικόνα του Αγίου Δημητρίου Μυροβλύτη με ιδιαίτερο εικονογραφικό πρόγραμμα. Η μεγάλων διαστάσεων εικόνα (156×108,3 εκ.) αποδίδει την μορφή του αγίου Δημητρίου ένθρονου με στρατιωτική ενδυμασία, να ανασύρει με το δεξί του χέρι το ξίφος από τον κολεό. Στην επάνω αριστερή γωνία απεικονίζεται ο Χριστός να ευλογεί, ενώ άγγελος επιστέφει την κεφαλή του αγίου με στέφανο μαρτύρων. Η τεχνική μελέτη της εικόνας ανέδειξε ότι ο άγιος έφερε μεγάλο επιστήθιο σταυρό, ο οποίος έχει αφαιρεθεί κατά λάθος κατά την συντήρηση του έργου το 1924. Αυτή η εικόνα μαζί με την βυζαντινή ανάγλυφη απεικόνιση από την πρόσοψη του Αγίου Μάρκου στην Βενετία, συνιστούν τα παλαιότερα παραδείγματα του εικονογραφικού τύπου του αγίου Δημητρίου ενθρόνου.

Η εικόνα φιλοτεχνήθηκε με την παραγγελία του μεγάλου πρίγκιπα του Βλαντίμιρ, Βσέβολοντ (1154-1212), που βαπτίσθηκε και πήρε το χριστιανικό όνομα Δημήτριος. Ο Βσέβολοντ ήταν γιος του Γιούρι Α΄ του Κιέβου και της δεύτερης συζύγου του, μιας πριγκίπισσας από την Κωνσταντινούπολη, το όνομα της οποίας δεν είναι γνωστό. Με αφορμή τη γέννηση του γιού του, ο πρίγκιπας Γιούρι Α΄ ίδρυσε την πόλη Δμίτροβ το 1154. Λίγα χρόνια αργότερα, μετά τον θάνατό του το 1161, ο μεγαλύτερος γιος του Ανδρέι, εξορίζει τα αδέρφια του και την μητέρα τους στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τα ρωσικά χρονικά της εποχής, ο Μανουήλ Α΄ ο Κομνηνός τους παραχωρεί μερικές πόλεις. Ο Βσεβολόντ επιστρέφει στο πριγκιπάτο του Βλαντίμιρ το 1168 και, λαμβάνοντας τον τίτλο του μεγάλου πρίγκιπα το 1176, κάνει μια σειρά από αφιερώματα προς τιμή του αγίου Δημητρίου. Στο Βλαντίμιρ, την πρωτεύουσα του πριγκιπάτου, εγείρει τον καθεδρικό ναό του Αγίου Δημητρίου, όπου και αφιερώνει κειμήλια από την Θεσσαλονίκη –την εικόνα του αγίου και τμήμα της επένδυσής της. Στην πόλη Δμίτροβ εγείρει και άλλο ναό αφιερωμένο στον Άγιο Δημήτριο, που δεν έχει διατηρηθεί και, για τον

οποίο προοριζόταν η εικόνα που μελετάμε. Στην θέση του ναού, τον 16ο αιώνα, οικοδομείται ο καθεδρικός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, όπου και βρέθηκε το 1919 η εικόνα μας.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της εικόνας αποδίδει την πολύ διαδομένη στην βυζαντινή τέχνη ιδέα της ομοιότητας μεταξύ του ηγεμόνα και του αγίου στρατιωτικού προστάτη του. Όπως είναι γνωστό, τα μολυβδόβουλα των βυζαντινών αυτοκρατόρων από τον 12ο αιώνα έφεραν απεικονίσεις αγίων στρατιωτών. Σε αυτές τις συνθέσεις κεντρική θέση κατείχε η απεικόνιση του ξίφους του αγίου, που λειτουργεί όχι μόνο ως βασικό εικονογραφικό στοιχείο, αλλά και συμβολικά. Η πολύπλευρη συμβολική σημασία του ξίφους βασίζεται στα κείμενα της Καινής Διαθήκης (Προς Εφεσίους στ´, 17), όπου το ξίφος παρομοιάζεται με την «μάχαιραν τον λόγον του Θεού», ενώ στα υμνογραφικά κείμενα συνδέεται με τον συμβολισμό του σταυρού.

Σύμφωνα με την άποψη των περισσότερων ερευνητών η εικόνα αποτελεί ειδική παραγγελία του πρίγκιπα Βσεβολόντ και έτσι δικαιολογείται το ασυνήθιστο και σύνθετο εικονογραφικό πρόγραμμα της. Χωρίς αμφιβολία, το έργο ακολουθεί κάποιο βυζαντινό πρότυπο, που ήξερε ο παραγγελιοδότης. Πολύ πιθανόν να σχετίζεται με κάποια εικόνα από την βασιλική του Αγίου Δημήτριου στην Θεσσαλονίκη. Ταυτόχρονα οι καλλιτεχνικές και υφολογικές ομοιότητες με τις τοιχογραφίες της Καστοριάς (τέλη του 12ου – αρχές του 13ου αιώνα), μας οδηγούν στην υπόθεση ότι η εικόνα φιλοτεχνήθηκε με την συμμετοχή έλληνα αγιογράφου.

THE EARLY 13th CENTURY ICON “SAINT DEMETRIUS OF THESSALONIKI ENTHRONED” FROM THE STATE TRETYAKOV GALLERY. THE DONOR AND THE ICONOGRAPHIC PROGRAMME

The collection of The State Tretyakov Gallery contains a unique icon portraying Saint Demetrius of Thessaloniki as a warrior sitting on a throne, drawing a sword from its sheath. The Savior, depicted in the upper left corner, blesses the great Martyr while a flying angel carries a martyr’s crown to him. Research has shown that the saint used to have a large cross on his neck, which was mistakenly removed during the restoration of the icon in 1924. Following the Byzantine relief on the façade of San Marco, this icon is one of the oldest surviving enthroned images of Demetrius of Thessaloniki. The man who commissioned the icon was the Great Prince of Vladimir, Vsevolod (1154-1212), whose Christian name was Demetrius (Dimitri).

According to the sources, he spent several years with his mother in Byzantium. The iconographic programme of the icon illustrates the idea of likening of an earthly ruler and a military leader to his heavenly patron popular in the Byzantine art.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΙΩΜΚΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΙΩΜΚΟΣ

ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΝΥΠΟΓΡΑΦΑ ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΖΑΝΕ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΣΤΗ ΒΗΘΛΕΕΜ

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελούν δύο δεσποτικές εικόνες στο Ατέμπλο της Βασιλικής της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, στις οποίες απεικονίζονται ο Χριστός εν δόξη στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως και η Παναγία ένθρονη στον τύπο της Madre della Consolazione. Η πρόσφατη απομάκρυνση των νεότερων αργυρών επενδύσεων αποκάλυψε ότι πρόκειται για εξαιρετα ενυπόγραφα έργα του Εμμανουήλ Τζάνε και του αδελφού του Κωνσταντίνου, αντιστοίχως. Και οι δύο εικόνες φέρουν ακριβή χρονολόγηση και το όνομα του αφιερωτή τους.

Στο έργο του Εμμανουήλ Τζάνε, ο Χριστός εικονίζεται ολόσωμος σε στάση μετωπική, καθήμενος επάνω σε εξαπτέρυγα, ενώ γύρω του προβάλλουν τα σύμβολα των ευαγγελιστών που κρατούν κλειστούς κώδικες. Στην εικόνα, ωστόσο, της Βηθλεέμ το αποκαλυπτικό θέμα του Χριστού εν δόξη συνδυάζεται με τον εικονογραφικό τύπο του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως, καθώς ο Ιησούς απεικονίζεται με αρχιερατική στολή και αυτοκρατορική μίτρα. Η διπλή ιδιότητα του Χριστού ως Βασιλέως και Μεγάλου Αρχιερέως, η οποία δηλώνεται άλλωστε και στον τίτλο της παράστασης, υπογραμμίζεται και από τα δύο ευαγγελικά εδάφια που αναγράφονται στον ανοιχτό κώδικα που φέρει.

Στην εικόνα του Κωνσταντίνου Τζάνε, η ένθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα εικονίζεται σε παραλλαγή του τύπου της Madre della Consolazione. Η Θεοτόκος κρατάει πάνω σε μαξιλάρι τον Χριστό, ο οποίος ευλογεί με το χέρι υψωμένο στο ύψος του ώμου και όχι μπροστά στο στήθος. Πρόκειται για τύπο γνωστό ήδη από πρωιμότερο έργο του Κωνσταντίνου Τζάνε στην Κέρκυρα, καθώς και από τη μεταγενέστερη εικόνα της Θεοτόκου Λαμποβίτισσας, ενυπόγραφο έργο του αδελφού του Εμμανουήλ, που επαναλαμβάνεται με μικρές διαφοροποιήσεις και στην εικόνα της Βηθλεέμ. Ο Χριστός κρατάει σφαίρα αντί ανοιχτού ειληταρίου, ενώ ο περίτεχνος μαρμάρινος θρόνος κοσμεύεται με μορφές ιστάμενων αγγέλων.

Πέρα από την παρουσίαση των εικόνων, η ανακοίνωση στοχεύει στην ένταξη των άγνωστων αυτών έργων στο καλλιτεχνικό και ιστορικό τους περιβάλλον. Πρόκειται αναμφισβήτητα για μνημειακά έργα της όψιμης καλλιτεχνικής παραγωγής των δύο ρεθύμνιων ζωγράφων με ιδιαίτερη σημασία, καθώς όχι μόνο εμπλουτίζουν τον κατάλογο των δημιουργιών των δύο αδελφών που δρουν αυτή την περίοδο στη Βενετία, αλλά αποτελούν συνάμα και τα πρώτα γνωστά τους έργα στους Αγίους Τόπους και μάλιστα στο μεγάλο προσκύνημα της Βηθλεέμ. Αν και δεν είναι έργα σύγχρονα, φαίνεται ότι με την άφιξή τους τοποθετήθηκαν άμεσα στο ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο που κοσμούσε εκείνη την εποχή τον ναό, θέση την οποία διατήρησαν, προφανώς λόγω της αναγνωρισμένης αξίας τους, και μετά την κατασκευή του νεότερου ξυλόγλυπτου τέμπλου κατά τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα.

UNKNOWN SIGNED WORKS BY EMMANUEL AND CONSTANTINE TZANES IN THE NATIVITY CHURCH, BETHLEHEM

The paper focus on two unpublished despotic icons on the iconostasis of the Nativity Church in Bethlehem, representing Christ in Glory as Great High Priest and the enthroned Virgin and Child in the type of the Madre della Consolazione. These monumental works are signed by the famous Cretan painters Emmanuel Tzanes and his brother Constantine, respectively. They belong to their later artistic production and are of particular importance since they constitute the first known examples of their work in the Holy Land.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ: ΤΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

Τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα αποτελούν με διαφορά την πολυπληθέστερη ομάδα βυζαντινών σφραγίδων. Ενώ η χρήση χρυσοβούλλων και αργυροβούλλων αποτελούσε προνόμιο του αυτοκράτορα και του πατριάρχη (ή και του αυτοκράτορα) αντίστοιχα, τα μολυβδόβουλλα χρησιμοποιήθηκαν από όλες τις ανεξαιρέτως τις κοινωνικές τάξεις. Παράλληλα είναι χωρίς αμφιβολία μια απολύτως αξιόπιστη πηγή, τα δεδομένα της οποίας χρησιμοποιούνται με ασφάλεια και επιβεβαιώνουν, ανατρέπουν ή αλλάζουν τις πληροφορίες άλλων γραπτών πηγών. Επειδή οι σφραγίδες λειτουργούσαν ως μέσο εξασφάλισης της μυστικότητας, ασφάλειας, γνησιότητας και ως εγγύηση ποιότητας των αποστολών (εγγράφων, επιστολών, δεμάτων προϊόντων κ.ά.) αποτελούσαν ένα είδος ταυτότητας των χρηστών τους, όπου ο εκάστοτε χρήστης απέδιδε με ορθότητα και σαφήνεια τους τίτλους και τα αξιώματά του.

Τα μολυβδόβουλλα αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη αρχαιολογική και ιστορική αξία, όταν είναι γνωστός ο τόπος εύρεσης/προέλευσής τους. Εντός αυτού του πλαισίου θα παρουσιάσω ίσως την πιο ενδιαφέρουσα ομάδα μολυβδοβούλλων, αυτή η οποία μαρτυρεί οικογενειακά ονόματα. Η αποτύπωση οικογενειακών ονομάτων στις βυζαντινές σφραγίδες σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση των πρώτων μεγάλων σημαντικών οικογενειών στη Μικρά Ασία, είναι δηλαδή απόρροια ενός κοινωνικού φαινομένου το οποίο εκτός των άλλων συνδέεται και με την αύξηση της μεγάλης γαιοϊδιοκτησίας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Μέσω αυτών είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε την ενδυνάμωση της αριστοκρατίας των επαρχιών σε σχέση με αυτή της πρωτεύουσας και την «εσωτερική μετακίνηση» μελών των αριστοκρατικών αυτών οικογενειών από την επαρχία στην Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα στην αυτοκρατορική αυλή.

Ωστόσο, τα μολυβδόβουλλα τα οποία αναφέρουν ονόματα οικογενειών ως αδιάψευστοι μάρτυρες οικογενειών της ανώτερης ή κατώτερης αριστοκρατίας μάς παρέχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την άνοδο

(ή πτώση) μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών, να ανασυνθέσουμε τη σταδιοδρομία μελών τους, να αναζητήσουμε ιδιαίτερους δεσμούς ή προτιμήσεις (π.χ. εικονογραφικές) που συνέδεαν τα μέλη τους, να παρακολουθήσουμε τη διασπορά τους και τέλος να διαπιστώσουμε τη λειτουργική ενσωμάτωση ξένων οικογενειών στη βυζαντινή κοινωνία.

Τέλος εντός των μολυβδοβούλλων με οικογενειακά ονόματα ξεχωριστό φιλολογικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτά με τις έμμετρες επιγραφές. Εκεί ο χρήστης τους εκτός από τη γνωστοποίηση της ταυτότητάς του, φανερώνει και στοιχεία της προσωπικότητάς του, διαφημίζει τη λογισσύνη και στοιχεία του χαρακτήρα του με έναν ποιητικό τρόπο που συχνά διακρίνεται και εκπλήσσει για την ευρηματικότητα και το χιούμορ του.

BYZANTINE LEAD SEALS AND PROSOPOGRAPHY: THE FAMILY NAMES

Byzantine seals are a completely reliable source, the data of which confirm, subvert or change the information of other written sources. In the Byzantine Empire, seals served as a means of ensuring the secrecy, security, authenticity and quality guarantee of shipments (documents, letters, product packages, etc.) and were also a *medium* of expression of identity of their users. The owner of a *boulloterion* always wanted to accurately and clearly attribute his titles and positions on his seals. The interest in the correct rendering of all these characteristics of the social identity of the individual was so great that in every change of title or office the Byzantines ordered a new seal.

In this context, the most important group of Byzantine seals are those bearing family names. The appearance of family names on Byzantine seals is directly related to the appearance of the first aristocratic families in Asia Minor, i.e. it is a consequence of a social phenomenon which is also associated with the increase of large land ownership during the Middle Byzantine period. Based on chronological and artistic criteria and in combination with information from other written and archaeological sources we can associate seals with already known persons and reconstruct their careers in the administration of the Byzantine Empire.

I describe the methodology of the basic research: (i) reading and identification of rare or partly destroyed family names, and (ii) methods and criteria of connecting seals with each other and attributing them to famous personalities.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΣΥΓΚΕΛΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στην ανακοίνωση παρουσιάζεται το άγνωστο, μέχρι τώρα, ζωγραφικό έργο του ιερομονάχου και πρωτοσυγκέλου της μητροπόλεως Καστοριάς Ευστρατίου, η υπογραφή του οποίου αναγράφεται στην εικόνα του αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του βίου του, του τρίτου τετάρτου περίπου του 16ου αιώνα, που εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Η τελευταία του ιδιότητα υποδηλώνει, προφανώς και τον τόπο όπου διαμορφώθηκε ως καλλιτέχνης. Στον ζωγράφο έχει αποδοθεί επιτυχώς από τους Γ. Κακαβά και Ευθ. Τσιγαρίδα, η εικόνα του αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του του ίδιου Μουσείου, προερχόμενη από τον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού της πόλης και χρονολογημένη στο ίδιο περίπου διάστημα.

Οι πρόσφατες εργασίες συντήρησης στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού, η πρώτη φάση τοιχογράφησης του οποίου χρονολογείται μεταξύ των ετών 1368-1385, έδωσε τη δυνατότητα της απόδοσης στον ζωγράφο Ευστράτιο τόσο των προφητών της άνω ζώνης του βόρειου και νότιου τοίχου του κυρίως ναού όσο και σημαντικού τμήματος των τοιχογραφιών του νάρθηκα. Στη ζωγραφική αυτή που χρονολογείται περί το τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα ανήκει επίσης, όπως προκύπτει μετά από εμπεριστατωμένη τεχνική και τεχνοτροπική ανάλυση, το επιστύλιο του τέμπλου με την Μεγάλη Δέηση από τον κυρίως ναό και πιθανότα οι δεσποτικές εικόνες και η επίστεψη με τον Εσταυρωμένο και τα λυπηρά.

Μετά την ολοκλήρωση του εντοιχίου διακόσμου του νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και του τέμπλου του, ο Ευστράτιος, καταξιωμένος ήδη και γνωστός αγιογράφος, αναλαμβάνει όπως τεκμαίρεται, κατόπιν παραγγελίας, την φιλοτέχνηση των δεσποτικών εικόνων με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και τον άγιο Νικόλαο που φέρει την επωνυμία *Ο Θερμός Προστάτης*, καθώς και την εικόνα της Θεοτόκου Οδηγητρίας με τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ του Αγίου Νικολάου Καραβιδά ενορίας Μητροπόλεως. Έργο του είναι αναντίρρητα και το επιστύλιο τέμπλου με

την Μεγάλη Δέηση του ίδιου μνημείου, λόγω της μεγάλης καλλιτεχνικής συνάφειας κυρίως με τις τοιχογραφίες του νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και τις αποδιδόμενες σε αυτόν εικόνες. Ο ζωγράφος πολύ πιθανό να ανέλαβε και την τοιχογράφηση του ναού, άποψη που θα τεκμηριωθεί με βεβαιότητα μετά την συντήρηση των τοιχογραφιών του. Η ενασχόληση του ζωγράφου στον ναό χρονολογείται περί το 1593, σύμφωνα με τη σωζόμενη κτητορική επιγραφή του και αποτελεί έργο της καλλιτεχνικής ωριμότητάς του. Στον Ευστράτιο ή στο καλλιτεχνικό εργαστήριό του αποδίδονται με ασφάλεια και τρία βημόθυρα τέμπλου με τον Ευαγγελισμό του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς, τα οποία χρονολογούνται στην τελευταία περίπου εικοσαετία του 16ου αιώνα.

Το νέο «άγνωστο» σύνολο των τοιχογραφιών και των εικόνων, που εγγράφεται κατόπιν τεκμηριωμένης μελέτης και εξέτασης του συγκριτικού υλικού, στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του Ευστρατίου, ιερομονάχου και πρωτοσυγκέλλου Καστοριάς, προβάλλει την πνευματική και καλλιτεχνική προσωπικότητα ενός ελάχιστα γνωστού ικανού και λόγιου ζωγράφου, ο οποίος, όπως και οι προκάτοχοί του, Ονούφριος ο Αργίτης, Ιωάννης από την Γράμμιοστα, Φράγκος Κατελάνος, Ευστάθιος πρωτονοτάριος Άρτας, σφραγίζει με την παρουσία του τον ζωγραφικό πλούτο της Καστοριάς κατά το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα.

THE PAINTING BY EFSTRATIOS, IEROMONAH AND PROTOSYNCELLUS OF KASTORIA. NEW INFORMATION

The paper presents the unknown painting work of Efstratios, hieromonah and protosyncellus of Kastoria, whose signature is placed on the icon of Saint Panteleemon with scenes of his life (third quarter of the 16th century) from the collection of the Byzantine Museum of Kastoria. The research has confirmed that the biographic icon of Saint George from the same museum is also painted by him. The new evidence consists of attribution to Efstratios the wall painting decoration from the naos and the narthex of Hagios Georgios tou Vounou and of its iconostasis, which are dated on the third quarter of the 16th century, as well as the epistyle of the iconostasis and the icons at the church of Hagios Nikolaos of Karavidas (1593) in Kastoria and possibly of three bema doors exhibited at the same Museum.

ANNA TAKOYMH

ANNA TAKOUMI

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΑΡΥΝΙΑ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ (1281) ΩΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΩΡΗΤΩΝ ΤΟΥΣ

Ο κατάγραφος και μερικώς γνωστός ναός του Αγίου Γεωργίου στην Καρύνεια της Μέσα Μάνης σώζει ένα εικονογραφικό πρόγραμμα, πλούσιο σε θεολογικά και πολιτικά μηνύματα της εποχής (1281). Στο ιερό εικονίζονται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας (τεταρτοσφαίριο), μετωπικοί ιεράρχες και διάκονοι στα κατώτερα τμήματα, η Ανάληψη στην καμάρα και ο Ευαγγελισμός με το άγιο Μανδήλιο στο μέτωπο της αψίδας. Στον κυρίως ναό, έξι χριστολογικές σκηνές καταλαμβάνουν την καμάρα (Γέννηση, Υπαπαντή, Βαΐοφόρος, Εις Άδου Κάθοδος), το δυτικό τύμπανο (Σταύρωση) και μέρος του νότιου τοίχου (Βάπτιση). Η Δέηση στο τέμπλο και μορφές αγίων στα υπόλοιπα τμήματα του ναού συμπληρώνουν τον διάκοσμο.

Η επιλογή των μορφών και οι προσωνομίες τους αναδεικνύουν ως ένα βαθμό στοιχεία για την προσωπικότητα των δωρητών του ναού. Οι στρατιωτικοί άγιοι Γεώργιος, Δημήτριος και Θεόδωροι συνάδουν με το αγωνιστικό κλίμα της εποχής. Οι προσωνομίες της Παναγίας, *Παντάνασσα* (τεταρτοσφαίριο) και *Βλαχερνίτισσα* (Δέηση τέμπλου), καθώς και ορισμένων αγίων, Γεωργίου του *Διασορίτη*, Δημητρίου εκ *Θεσσαλονίκης*, αντανακλούν κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα και την ιδιαίτερη προβολή τους επί Παλαιολόγων. Η παράσταση των Μακκαβαίων μαρτύρων, θέμα κοιμητηριακού-αναστάσιμου χαρακτήρα και με σαφείς πολιτικούς συνειρμούς ως κατεξοχήν συμβόλου αντίστασης και υπεράσπισης της ορθής πίστης, αναδεικνύει εμφανώς τις προθέσεις των δωρητών και την τοποθέτησή τους στα καίρια ζητήματα της εποχής (1274). Δεν λείπουν ωστόσο και μορφές αγίων (Κυριακής και Ρωμανού *Σκλεποδιώκτη*), που απηχούν την τοπική παράδοση και σχετίζονται με την φυσιογνωμία της περιοχής.

Παραστάσεις δωρητών σώζονται στον βόρειο τοίχο, όπου οι υπερμεγέθεις μορφές ενός ζεύγους δέονται στον επώνυμο άγιο του ναού, ενώ στον δυτικό τοίχο εικονίζεται μία ανδρική μορφή σε μικρότερη κλίμακα, δεόμενη

στον αρχάγγελο Μιχαήλ. Σε εξίτηλη σήμερα επιγραφή στον βόρειο τοίχο, πάνω από την παράσταση του δεόμενου ζεύγους, αναγράφονται τα ονόματα και την ιδιότητα δύο προσώπων, εκ των οποίων ο ένας θα πρέπει να ταυτιστεί με την ανδρική μορφή του ζεύγους. Επιπλέον, η αποσπασματικά σωζόμενη κτητορική επιγραφή στο κτιστό τέμπλο, πάνω από τη θύρα του ιερού, παρέχει πληροφορίες, μεταξύ των οποίων το έτος ανέγερσης και ιστορίας (1281) από τον ζωγράφο Γεώργιο, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον ομώνυμο ζωγράφο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278).

Μεταξύ των σωζόμενων μνημειακών συνόλων της λακωνικής Μάνης, ο διάκοσμος του Αγίου Γεωργίου διακρίνεται για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, συνιστώντας πολύτιμη μαρτυρία της λόγιας προσωπικότητας των δωρητών του, οι οποίοι προβάλλουν εμφαντικά την κοινωνική τους θέση και τοποθετούνται στα σύγχρονα ζητήματα της εποχής τους.

THE WALL-PAINTINGS OF THE CHURCH HAGIOS GEORGIOS AT KARYNIA (MESSA MANI, PELOPONNESE) AND THE PERSONALITY OF THEIR DONORS (1281)

The concise iconographic program of Hagios Georgios at Karynia is distinguished among the surviving monumental ensembles of Laconian Mani for its distinctive character. The paper aims is to reveal to some extent the personality of their donors, for whom information can be drawn from their iconographical choices, the epigraphic data and their portraits. The donors of the church promote their social status and declare themselves on contemporary political and theological issues.

ΜΑΡΙΖΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ

MARIZA TSIAPALI

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΑ ΣΕΡΒΙΑ ΚΟΖΑΝΗΣ

Το σπήλαιο βρίσκεται σε μια χαράδρα, στην ανατολική πλευρά των μεσαιωνικών Σερβίων και είναι διαρρυθμισμένο σε ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου. Είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες, οι οποίες έχουν υποστεί πολλές φθορές.

Κατά την είσοδο στο σπήλαιο, στην αριστερή πλευρά, σώζονται τα σπαράγματα της ολόσωμης απεικόνισης του αγίου Γεωργίου και στη συνέχεια της μια αδιάγνωστη παράσταση, η οποία με επιφύλαξη μπορεί να ταυτιστεί με την Κοίμηση της Θεοτόκου. Στο κάτω μέρος της σκηνής αναγράφεται σε δύο στίχους, με λευκά γράμματα σε πράσινο βάθος, η κτητορική επιγραφή. Στο βάθος του σπηλαίου, ανοίγεται κόγχη ως υπόμνηση του ιερού, όπου εικονίζεται η Παναγία Βλαχερνήτισσα με τον Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος. Στο κάτω μέρος της παράστασης διακρίνεται πλατιά ταινία με σχηματοποιημένα ανθέμια και πεπλατυσμένα φύλλα. Δεξιά της Παναγίας, αναγνωρίζεται το τμήμα της σκηνής του Ευαγγελισμού στο οποίο απεικονίζεται η Παναγία. Το τμήμα της σκηνής με τον αρχάγγελο θα απεικονιζόταν στα αριστερά, αλλά είναι κατεστραμμένο. Σε συνέχεια του Ευαγγελισμού, σε τμήμα επίπεδης επιφάνειας, η ανωδομή της οποίας έχει γκρεμιστεί, σώζεται το κάτω μέρος της σκηνής της Γέννησης. Στον θόλο του σπηλαίου διαμορφώθηκε μια αβαθής καμάρα, όπου απεικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτορας σε μετάλλιο, πλαισιωμένος από τα τέσσερα σύμβολα των ευαγγελιστών.

Η καταστροφή του κάτω και του αριστερού μέρους της Παναγίας Βλαχερνήτισσας, αποκάλυψε το πρώτο στρώμα του ζωγραφικού διακόσμου του σπηλαίου. Από τα σπαράγματα συμπεραίνουμε ότι ιστορούνταν η ίδια παράσταση. Στο πρώτο στρώμα ανήκει και η κτητορική επιγραφή του μνημείου.

Ο ζωγράφος που φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες του σπηλαίου φαίνεται ότι επηρεάστηκε από μνημεία του ευρύτερου μακεδονικού χώρου και των Βαλκανίων. Οι σωζόμενες σκηνές παρουσιάζουν αναλογίες με τις αντίστοιχες

σε ναούς της Καστοριάς: στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζιάκη (1384/85), στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (1385), στον ναό του Αγίου Αλυπίου (1420), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1430), στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας (1485/86)· στα Σέρβια: στον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (15ος αιώνας) και των Αγίων Αναργύρων (1510)· στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Velestovo, στην Ανάληψη στο Leskoec, στη μονή της Matka. Ο ζωγράφος του σπηλαίου είναι ένας επαρχιακός καλλιτέχνης, που κινείται στη σφαίρα επιρροής του «καστοριανού εργαστηρίου». Παρότι οι σωζόμενες παραστάσεις είναι λίγες και αποσπασματικές, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι μορφές των σκηνών είναι μικρόσωμες. Αντίθετα, στις μεμονωμένες προσπαθεί να προσδώσει μνημειακό χαρακτήρα. Η κίνηση είναι περιορισμένη και η φυσιοκρατικότητα αμφισβητήσιμη.

Η κτητορική επιγραφή αναφέρει ότι η ιστόρηση του σπηλαίου χρηματοδοτήθηκε από τον Θεόδωρο Κομνηνό Λιβαδάρη, ο οποίος πρέπει να ανήκε στην οικογένεια των Λιβαδαρίων, που ήταν πιστή στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας. Το πρώτο στρώμα του ζωγραφικού διακόσμου μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου αιώνα. Το δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών πρέπει να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα.

THE CAVE OF HAGIOS GEORGIOS AT SERVIA, KOZANI

The cave of Hagios Georgios stands on a hill at Servia, Kozani. The frescoes are depicted in two layers. The first layer is partially preserved. In the second layer, we discern the Virgin in the type of Blachernitissa, the Christ Pantokrator, fragments of the scenes of the Annunciation and of the Nativity, the full length Saint George. The donor's inscription is preserved in two lines. It belongs to the first layer and is dated in the end of the 13th century. The second layer is dated in the second half of the 15th century.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΟΥΚΑΝΕΛΗ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΥΣΣΑΣ
GEORGIA FOUKANELI AND NIKOLAOS FYSSAS

**ΠΡΟΕΣΤΩΤΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΙΝΑ:
ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
ΚΑΙ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ**

Η μονή του Σινά, καθίδρυμα του Ιουστινιανού σε προϋπάρχοντα περίπυρρο χώρο μοναστικής άσκησης και σεβάσμιου προσκυνήματος, αναπτύχθηκε διοικητικά συνδυάζοντας το προϋπάρχον σκητιώτικο καθεστώς με το λαυρεωτικό σύστημα και κοινοβιακές αρχές, διαμορφώνοντας έτσι ένα *unicum* στον χώρο του ορθόδοξου μοναχισμού. Σε αυτό συνέβαλε η ιδιομορφία του χώρου, η μεγάλη απόσταση από κατοικημένες περιοχές, η σχετική διασπορά των μοναχών πέριξ της κεντρικής μονής, και πρωτίστως η ένταξη της περιοχής στην αραβική επικράτεια από τον 7ο αιώνα. Σε αυτές τις συνθήκες, η μονή Σινά επιβίωσε σχεδόν αλώβητη μέχρι τις ημέρες μας, διασώζοντας την παράδοση και τα κειμήλιά της, ώστε εύλογα να χαρακτηρίζεται ως ένα συμπτυκνωμένο Βυζάντιο.

Η ύπαρξη αββάδων, ηγουμένου, επισκόπου ή αρχιεπισκόπου, εκκλησιάρχου, δεκανού, προεστώτος κ.λπ., που σε ορισμένες ιστορικές περιόδους φαίνεται ότι συνυπάρχουν, σε συνδυασμό με την δραστηριοποίηση διαφορετικών εθνοτικών-γλωσσικών ομάδων που συμβιώνουν στον χώρο διαθέτοντας μια δική τους εσωτερική ιεραρχία, αποτυπώνεται πρωτίστως στις πληροφορίες που παρέχουν τα σιναϊτικά χειρόγραφα (κυρίως κολοφώνες και ενθυμήσεις), αλλά και σε επιγραφικά τεκμήρια και έργα τέχνης ήδη από την ιουστινιάνεια φάση της μονής.

Ωστόσο, ακόμη και ο επισκοπικός κατάλογος του Σινά παραμένει ζητούμενο για την έρευνα, ήδη από την εποχή του Νεκταρίου Ιεροσολύμων, που πρώτος παρέδωσε μια λιτή καταγραφή ονομάτων, αναφέροντας με σύνεπεια τις πηγές του (1677). Ο κατάλογος αυτός έχει εμπλουτιστεί ιδιαίτερα από την νεότερη έρευνα, είναι ευνόητο ωστόσο ότι επιδέχεται πολλές προσθαφαιρέσεις ονομάτων για την περίοδο μέχρι και τον 15ο αιώνα, δεδομένου ότι η κανονικότητα και συνέχεια στη διαδοχή των αρχιερέων του Σινά τεκμηριώνεται με ακρίβεια μόλις από τον προχωρημένο 16ο αιώνα και εξής.

Στην ανακοίνωση –με αφετηρία επιγραφικά τεκμήρια, εντοίχια και φορητά έργα τέχνης, γνωστά ως επί το πλείστον στην έρευνα– επιχειρείται η αναηλάφηση του φαινομένου των προεστωτικών τίτλων-διακονιών της σιναϊτικής αδελφότητας, εν σχέσει προς τους επώνυμους φορείς τους και τη δραστηριότητά τους ως κτιτόρων, χορηγών και αφιερωτών της μονής της μετανοίας τους.

OFFICIALS OF SINAI MONASTERY: THE TESTIMONY OF INSCRIPTIONS AND WORKS OF ART

Sinai Monastery, built by Justinian in the 6th century, achieved through the ages a *sui generis* system of administration and self-government, combining elements of the Skētis tradition, the Laureotic way of coexistence and principles of coenobitic monasticism, with an autonomy concerning its status in the Church. Due to the peculiarities of its geographical position, far away from residential areas and under Arab rule since 7th century, it occasionally housed different ethnic groups as well, with their own internal organization and leadership, all these redounding to the existence (or co-existence) of several titles-offices within the brotherhood. Some of the bearers of these titles are well documented in written sources; this paper will focus on their identity and activity, based on the relevant testimony of inscriptions and works of art.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ
GEORGE FOUSTERIS

ΣΑΛΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΠΑΞ ΕΙΚΟΝΙΖΟΜΕΝΟΣ
ΚΑΙ ΛΑΝΘΑΣΜΕΝΑ ΤΑΥΤΙΖΟΜΕΝΟΣ
(ΠΑΛΑΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΒΕΡΟΙΑΣ)

Στην Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας, απεικονίζεται ολόσωμος ημίγυμνος Άγιος που ανήκει σε τμήμα του διακόσμου χρονολογούμενο περί το 1220. Η συνοδευτική επιγραφή αν και παρουσιάζει σημαντικές απώλειες και φθορές διαβάστηκε ως εξής: [Ο ΟΣΙΟΣ ΠΑΤΗΡ ΗΜΩΝ] ΘΕΟΦ[ΟΡΟΣ] ΑΝΤΩΝΙ[ΟΣ] Ο ΔΙΑ Χ(ΡΙΣΤΟ)Ν ΣΑΛΟΣ Ο ΒΕΡΡΟΙΕΥΣ (Σ. Κίσσας). Η ταύτιση με τον πολιούχο της πόλης άγιο Αντώνιο τον Νέο έγινε αποδεκτή από το σύνολο των ερευνητών και κατά την πρόσφατη συντήρηση των τοιχογραφιών (2016) η επιγραφή «αποκαταστάθηκε» με βάση την προταθείσα ανάγνωση.

Πέρα από τα προβλήματα αναγνωσιμότητας της επιγραφής, η συγκεκριμένη ταύτιση παρουσιάζει σοβαρά πραγματολογικά ζητήματα: (α) Ο άγιος Αντώνιος ο Νέος ήδη από τις παλαιότερες απεικονίσεις του έχει διαφορετικό προσωπογραφικό τύπο και φέρει κανονική μοναστική περιβολή και (β) Στις κειμενικές πηγές του βίου του, ενώ περιγράφεται ως σπηλαιώτης ασκητής, δεν έχει την ιδιότυπη συμπεριφορά ενός σαλού. Κατά την επιβεβλημένη επανεξέταση της επίμαχης απεικόνισης βάσει φωτογραφιών πριν από την συντήρηση, διαπιστώθηκε ότι τα γράμματα των δύο στίχων του πρώτου μέρους της επιγραφής αντιστοιχούν στο όνομα ΘΕΟΦ/ΑΝΗΣ.

Αν και η έρευνα των πηγών δεν εντόπισε κανένα πρόσωπο στην Βέροια πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα με το όνομα Θεοφάνης ή κάποιον ανώνυμο *σαλό*, αξιοποιώντας την συγκεκριμένη απεικόνιση μπορούμε να εκφράσουμε κάποιες υποθέσεις:

1. Η απεικόνιση έχει ρεαλιστικό χαρακτήρα και δεν βασίζεται σε κάποιο στερεότυπο προσωπογραφικό τύπο. Εύλογα υποθέτουμε ότι πρόκειται για πρόσωπο γνωστό στο κοινό της πόλης που απεβίωσε λίγο πριν πραγματοποιηθεί ο τοιχογραφικός διάκοσμος (<1220).
2. Με βάση τα δεδομένα της έρευνας το συγκεκριμένο τμήμα του διακόσμου σχετίζεται με την παρουσία του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα στην Βέροια, όταν ετοίμαζε την εκστρατεία απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, με απώτερο στόχο την ίδια την Βασιλεύουσα. Η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης είχε προσλάβει εσχατολογικά χαρακτηριστικά και οι επίδοξοι διεκδικητές του θρόνου εμφανίζονταν ως θεοπρόβλητοι. Όσον αφορά τον Θεόδωρο τα στοιχεία αυτά, όπως έχει δείξει η Leonela Fundic, εκφράζονται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του μητροπολιτικού ναού της Βέροιας με συγκεκριμένες επιλογές (ειλητάρια προφητών, παράσταση Δαβίδ και Ιωνάθαν, επιλογή αγίων κάτω ζώνης). Σε αυτό το πλαίσιο θεωρούμε εύλογη την προβεβλημένη απεικόνιση ενός *σαλού*, ο οποίος πιθανώς είχε αναφερθεί προφητικώς στην απελευθέρωση της αυτοκρατορίας από τους Λατίνους.
3. Το γεγονός ότι ο όσιος Θεοφάνης πολιούχος Ναούσης (τέλη του 16ου αιώνα) απέκτησε την επωνυμία «ο Νέος», τεκμηριώνει έμμεσα την ιστορική παρουσία του ομώνυμου του *Σαλού*. Ωστόσο, η αίγλη του νεότερου Θεοφάνη φαίνεται ότι επισκίασε τον *Σαλό* της Παλαιάς Μητρόπολης καθώς δεν εντοπίζεται καμία μνεία στις πηγές ή κάποια απεικόνισή του στο πλούσιο τοιχογραφικό απόθεμα της Βέροιας.

PREVIOUSLY INCORRECTLY IDENTIFIED SALOS SAINT DEPICTED IN THE OLD METROPOLIS OF VEROIA

In the Old Metropolis of Veroia, a “salos” saint is depicted in the part of the mural decoration dating to ca. 1220. On the basis of the inscription, earlier scholars identified the depicted figure with Saint Anthony the New, the patron saint of Veroia. Reexamination of the inscription reveals that the saint’s name is Theophanes, an unknown person in literary or artistic sources. I believe that the enigmatic *salos* lived in Veroia in the first half of the 13th

century and that his depiction, as well as the whole iconographic ensemble of the Old Metropolis, reflects the ideology and propaganda of Theodore Komnenos Doukas's campaign to recapture Constantinople from the Latins.

**ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ ΚΑΣΝΙΤΖΗ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ.
ΝΕΕΣ ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ**

Ο Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη στην Καστοριά έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα λόγω του αξιόλογου τοιχογραφικού του διακόσμου, που έχει χρονολογηθεί, κατά την επικρατούσα άποψη, γύρω στα 1160-1180. Πρόκειται για έναν μονόχωρο ναό με νάρθηκα και δίρριχτη στέγη, ο διάκοσμος του οποίου στον κυρίως ναό οργανώνεται σε τρεις ζώνες, εκ των οποίων την ανώτερη καταλαμβάνουν σκηνές του χριστολογικού κύκλου, την μεσαία στηθαίοι, μετωπικοί μάρτυρες άγιοι, ενώ την κατώτερη ολόσωμοι στρατιωτικοί και ιατροί άγιοι. Στον νάρθηκα ιστορείται ο βίος του πάτρωνα αγίου Νικολάου.

Η παρούσα ανακοίνωση φέρνει στο φως νέα στοιχεία για την ιστορία και την εικονογραφία του ναού. Έτσι προσφέρονται πληροφορίες σχετικά με τον χορηγό του κτίσματος μάγιστρο Νικηφόρο Κασνίτζη, αλλά και νέες ταυτίσεις αδιάγνωστων, από την προηγούμενη έρευνα, αγίων βάσει άλλων σωζόμενων παραδειγμάτων.

Νέες ταυτίσεις προτείνονται επίσης για –αδιάγνωστες μέχρι τώρα– σκηνές του βίου του αγίου Νικολάου, ενός από τα παλαιότερα σωζόμενα παραδείγματα του κύκλου αυτού στην βυζαντινή τέχνη, οι οποίες επιτρέπουν τη διατύπωση μιας πρότασης σχετικά με την αρχική διάταξη των επεισοδίων στον χώρο.

Επιπλέον επιχειρείται μια νέα ερμηνεία των θεμάτων που κοσμούν τα αετώματα του ναού, εκ των οποίων τα ανατολικά –του κυρίως ναού και του νάρθηκα– καταλαμβάνουν συνθέσεις Δέησης, ενώ στο δυτικό του κυρίως ναού απεικονίζεται η Ανάληψη. Η ανακοίνωση καταλήγει με μια συνολική θεώρηση της εικονογραφίας του ναού βάσει των νέων δεδομένων.

HAGIOS NICHOLAOS KASNITZES IN KASTORIA. NEW IDENTIFICATIONS AND INTERPRETATIONS

The church of Hagios Nikolaos Kasnitzes in Kastoria, is a single-aisled church with narthex, and with high quality frescoes that has been dated around 1160-1180. The paper brings to light some new details concerning the history of the church and its iconography, as well as the patron, Niki-foros Kasnitzes, but also makes some identifications for saints adorning the walls, based on other surviving examples. New identifications are also presented for unknown, so far, scenes in the Life of Saint Nicholas, located in the narthex, which allow the formulation of a new proposal for its original disposition.

Of particular interest is also the organization of the themes that adorn the pediments, as the eastern pediments of the main church and of the narthex are occupied by the Deesis, while the western one by the Ascension. The paper concludes with a total evaluation of the iconography based on this new data.

ΒΙΚΥ ΦΩΣΚΟΛΟΥ
VICKY FOSKOLOU

ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΚΑΔΡΟ: ΠΟΡΤΡΕΤΑ ΔΩΡΗΤΩΝ ΣΕ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΣΚΗΝΕΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Είναι γενικότερα γνωστό πως στη μνημειακή ζωγραφική της ύστερης βυζαντινής περιόδου αυξάνονται ραγδαία οι απεικονίσεις σύγχρονων προσώπων. Κτήτορες, αφιερωτές ή κεκοιμημένοι, εικονίζονται να προσφέρουν τη δωρεά τους, να ζητούν άφεση αμαρτιών ή να δέονται για την μετά θάνατο σωτηρία. Εικονογραφικά σχήματα, γνωστά και διαδεδομένα ήδη από τη μέση βυζαντινή εποχή σε έργα μικρής κλίμακας, εικονογραφημένα χειρόγραφα ή εικόνες, όπως η παρουσίαση του δωρητή από τη Θεοτόκο στον ένθρονο Χριστό, υιοθετούνται τώρα σε μνημειακές ζωγραφικές συνθέσεις, ενώ νέα εικαστικά θέματα με συμβολικό ή ιστορικό περιεχόμενο που περιλαμβάνουν υπαρκτά πρόσωπα εμφανίζονται στους τοίχους των εκκλησιών. Οι συνθέσεις αυτές αφήνουν να διαφανεί μια νέα αντίληψη για τη σχέση του ανθρώπου με το θείο, καθώς τα σύγχρονα πρόσωπα εμφανίζονται συχνά σε ίδια κλίμακα, άμεση οπτική επαφή και κάποιες φορές σε ζωντανή συνομιλία με τις αγίες μορφές που πλαισιώνουν.

Η αντίληψη αυτή αναδύεται με μεγαλύτερη έμφαση σε περιπτώσεις, όπου σύγχρονες μορφές εικονίζονται σε αφηγηματικές θρησκευτικές παραστάσεις να παρακολουθούν ή ακόμη και να συμμετέχουν στα δρώμενα μαζί με τους κύριους πρωταγωνιστές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εικόνα της Απιστίας του Θωμά από τη μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα, αφιέρωμα της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας, η οποία εικονίζεται να ξεπροβάλλει ανάμεσα στους μαθητές του Χριστού. Είναι γεγονός πως τα σχετικά παραδείγματα στη βυζαντινή τέχνη είναι εξαιρετικά σπάνια και συνήθως συνδέονται με δυτικούς παραγγελιοδότες, όπως π.χ. το ζεύγος των Λουζινιανών και ο λατίνος ιεράρχης που εικονίζονται στο Βασιλικό παρεκκλήσι στα Πυργά της Κύπρου, στη σκηνή της Σταύρωσης και της Αποκαθήλωσης αντίστοιχα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως από τον 14ο αιώνα και εξής στη Δύση, και κυρίως στην Ιταλία, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη η απεικόνιση των δωρητών μέσα σε θρησκευτικές παραστάσεις,

με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα την τοποθέτησή τους σε στάση προσκύνησης στη βάση του σταυρού σε σκηνές Σταύρωσης.

Στη συγκεκριμένη ανακοίνωση θα παρουσιαστούν κάποια σχετικά παραδείγματα που εντοπίσαμε σε τοιχογραφημένα σύνολα της ύστερης μεσαιωνικής εποχής στην Κρήτη και θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την ταυτότητα δωρητών. Το κοινωνικό προφίλ τους και τα εικαστικά μέσα που επιλέγουν για να προβληθούν στα μνημεία που ιδρύουν είναι πιθανόν να μας επιτρέψουν να ανιχνεύσουμε και να προσδιορίσουμε περαιτέρω τις έννοιες της αλληλεπίδρασης και της ώσμωσης ανάμεσα στη δυτική και ανατολική πολιτισμική παράδοση στη βενετική Κρήτη.

INSIDE THE FRAME: DONOR PORTRAITS IN RELIGIOUS SCENES FROM VENETIAN CRETE

It is well known that in the monumental painting programs of the late Byzantine period depictions of “real” persons increased significantly. Donors, supplicants, or deceased are presented offering their donation, asking for forgiveness of their sins, and praying for the afterlife. Iconographic formulas that were established and widespread in the middle Byzantine era mainly in small-scale works of private devotion, illuminated manuscripts or icons, such as the composition showing the Virgin presenting the donor to the enthroned Christ, were then used in monumental decorations. These visual formulae reveal a new perception of man’s relationship with the Holy persons, as donors often appear on the same scale, with direct eye contact and in lively interaction with the sacred figures.

This perception emerges with greater emphasis in cases where contemporary persons are depicted in narrative religious scenes together with the main protagonists watching or even participating in the events. It is true that the relevant examples in Byzantine art are rare, and usually associated with Western patrons, such as the royal couple and the Latin bishop participating in the Crucifixion and Lamentation scenes of the Royal Chapel at Pyrga in Cyprus.

In this paper, two unknown relevant examples in the monumental art of Venetian Crete will be presented and the identity of the donors will be outlined. Their social profile, family relations and the visual formulae they choose for their representations could allow us to explore facets of the cross-cultural interaction between the local Greek population and the Latin settlers that emerged in Venetian Crete in the fourteenth century.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΧΑΜΗΛΑΚΗ
KATERINA CHAMILAKI

**ΚΑΣΤΡΙ. ΕΝΑΣ ΟΧΥΡΩΜΕΝΟΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ
ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΤΑΝΑΓΡΑΪΚΗ ΒΟΙΩΤΙΑΣ.
ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΥΛΙΚΟΥ ΒΙΟΥ, ΔΙΚΤΥΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ
ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΤΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ**

Ο οικισμός στον χαμηλό λόφο Καστρί ή Άγιος Κωνσταντίνος πλησίον του χωριού Κλειδί της περιοχής της Τανάγρας στην Βοιωτία αποτελεί παράδειγμα ενός νέου και με σύντομο σχετικά βίο, πρωτοβυζαντινού οικισμού που άκμασε κυρίως κατά τον 6ο έως τις αρχές του 7ου αιώνα. Ο οικισμός, που έχει μερικώς ανασκαφεί, αναπτύσσεται σε άνδηρα στην πλαγιά λόφου κοντά στην κοίτη του ποταμού Ασωπού, και σώζει τμήματα οχύρωσης από αργούς λίθους, πλίνθους και συνδετικό κονίαμα. Η εγκατάσταση ενός νεοιδρυθέντος οικισμού στην οχυρή θέση, όπου προϋπήρχε ακμαία προϊστορική εγκατάσταση αλλά μόνο σποραδική κατοίκηση κατά την κλασική αρχαιότητα, σχετίζεται με την αύξηση του πληθυσμού της υπαίθρου στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, την ένταση της εκμετάλλευσης της εύφορης ταναγραϊκής πεδιάδας και της κοιλάδας του Ασωπού, αλλά και με την ανάγκη ίδρυσης μιας ασφαλούς και οχυρής θέσης κατοίκησης. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο οχυρωμένος οικισμός βρίσκεται σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από την ακρόπολη της αρχαίας Τανάγρας και με την οποία για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα συνυπάρχει.

Η μελέτη της κεραμικής, των μικροευρημάτων και των κτηριακών συγκροτημάτων καταδεικνύει την αυτάρκεια του οικισμού, την μόνιμη και όχι εποχιακή εγκατάσταση των κατοίκων αλλά και τις επαφές του με τα κύρια εμπορικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου. Η παρουσίαση της κεραμικής ανά κατηγορία, τύπο πηλού και προέλευση, επιδεικνύει ένα αξιοσημείωτο τυπολογικό εύρος αγγείων τοπικής παραγωγής (βοιωτικής), τύπων από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Στερεάς και Πελοποννήσου, καθώς και αγγείων εκτός του ελλαδικού χώρου, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι οικισμοί της ενδοχώρας του 6ου αιώνα δεν ήταν απομονωμένοι. Αντιθέτως, ο οικισμός στο Καστρί αποτελεί έναν ακόμα κρίκο στην αλυσίδα αγροτικής

παραγωγής, συγκέντρωσης και διακίνησης των προϊόντων, κυρίως κρασιού, είτε για τοπική χρήση είτε για την εμπορική διακίνηση μέσω των μικρών λιμανιών στις ακτές του Ευβοϊκού κόλπου, όπως το Δήλιον.

Η παρουσίαση των υλικών τεκμηρίων από τη θέση, καθώς και των αρχιτεκτονικών του χαρακτηριστικών της, εντάσσεται στο πλαίσιο του μετασχηματισμού της κατοίκησης στην ύπαιθρο και την εγκατάλειψη των αστικών κέντρων υπέρ της δημιουργίας μικρότερων οικιστικών θέσεων, φαινόμενο που ξεκινά στον 6ο και εντείνεται στον 7ο-8ο αιώνα έως και την μεσοβυζαντινή περίοδο, ενώ ερώτημα παραμένει αν ο οικισμός αυτός χρησίμευσε ως καταφύγιο μετά την εγκατάλειψη της πόλης της Τανάγρας.

KASTRI, A FORTIFIED PROTO-BYZANTINE SETTLEMENT NEAR TANAGRA, BOEOTIA. MATERIAL CULTURE, NETWORK, AND AGRICULTURAL EXPLOITATION IN COUNTRYSIDE OF BOEOTIA

The small inland Late Antique fortified settlement stands on top of the small hill “Kastri” located just a few km southwest from ancient Tanagra, Boeotia. The newly founded fortified settlement co-existed with the Late Antique city of Tanagra for the 6th and early 7th century. Its foundation relates to the population increase, the more systematic agricultural exploitation of the fertile countryside and the need of security at the eve of a period of transformation. The examination of pottery exhibits a large variety of shapes and pottery types and proves both the local, Boeotian, production and the close connection with the trade networks of Eastern Mediterranean.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ
DIMITRIS CHATZILAZAROU

**ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ: ΑΠΟ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑ ΙΕΡΑ
ΣΕ ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ. Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ**

Η παρούσα ανακοίνωση διαπραγματεύεται την ίδρυση και διαχείριση των δύο σημαντικότερων αυτοκρατορικών ιερών της Κωνσταντινούπολης, των ναών της Σοφίας του Θεού και των Αγίων Αποστόλων αναδεικνύοντας τις διαφορές στη συμβολική χρήση της μνήμης από την βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία. Τα δύο δυναστικά ιερά ουσιαστικά αποτελούν συλλήψεις του Μεγάλου Κωνσταντίνου που υλοποιήθηκαν από τον ίδιο και κυρίως τους διαδόχους του. Τα μνημεία χωροθετήθηκαν στα δύο άκρα του πολεοδομικού οργανισμού της νέας βασιλικής πόλης. Η Αγία Σοφία κατέλαβε στον χώρο του μνημειακού κέντρου τη θέση του πρώτου ιερού της ρωμαϊκής πολιτείας αφιερωμένη στον νέο προστάτη Θεό της πόλης και της αυτοκρατορίας, τον Κύριο Ιησού Χριστού. Στο δυτικό άκρο της πόλης το Μουσουλείο του Κωνσταντίνου με τα κενοτάφια των Αγίων Αποστόλων κατασκευάστηκε στην αντίστοιχη θέση που καταλάμβανε το Μουσουλείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη μνημειακή τοπογραφία της Ρώμης, αναπαράγοντας ουσιαστικά τη θέση του σημαντικότερου ρωμαϊκού δυναστικού μουσουλείου στο μνημειακό τοπίο της Κωνσταντινούπολης.

Ο επόμενος αυτοκράτορας που σφράγισε την ιστορία των δύο δυναστικών ιερών με εκτεταμένα οικοδομικά προγράμματα υπήρξε ο Ιουστινιανός. Με τις επεμβάσεις του στα δύο μεγάλα αυτοκρατορικά ιερά αναδείχτηκε σε ανακαινιστή και ανανεωτή της ισχύος της αυτοκρατορικής εξουσίας. Χωρίς να ανανοηματοδοτήσει τη συμβολική σημασία τους προσέθεσε σε αυτά μνημειακότητα, αρχιτεκτονικό κάλλος και νέες επιστρώσεις συμβολικών μηνυμάτων υπογραμμίζοντας την τεράστια σημασία τους για την δυναστεία και το κράτος. Παρά τα προβλήματα και τις μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε η αυτοκρατορία κατά την ύστερη βυζαντινή

περίοδο τα δύο μνημεία διατήρησαν την μεγάλη συμβολική σημασία τους και παρέμειναν σε λειτουργική χρήση μέχρι την άλωση.

Ο Μωάμεθ ο Πορθητής υπήρξε ο μοναδικός κατακτητής της αρχαίας οικουμενικής βασιλείας που ανέδειξε σε πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας του την βασιλική πόλη που κατέλαβε. Η πρώτη επίσημη πράξη του υπήρξε η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε επίσημο σουλτανικό τζαμί για την προσευχή της Παρασκευής. Με τον τρόπο αυτό αφιέρωσε το πρώτο ιερό του προστάτη Θεού της χριστιανικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη λατρεία του δικού του θεού, Αλλάχ. Η Αγία Σοφία παρέμεινε το επίσημο σουλτανικό τέμενος και «σύμβολο της κατάκτησης» σε όλη την οθωμανική περίοδο. Ως «σύμβολο της κατάκτησης», επίσης, ο Μωάμεθ ανήγειρε το τέμενος-μαυσωλείο του (Fatih Camii) στη θέση του ναού των Αγίων Αποστόλων, κατεδαφίζοντας τα οικοδομικά του κατάλοιπα. Η σημασία της επιλογής του Μωάμεθ συμβόλιζε ουσιαστικά την αντικατάσταση του Κωνσταντίνου στη θέση του ιδρυτή της πόλης και της βασιλικής δυναστείας. Οι διάδοχοι του σουλτάνου διατήρησαν τη συμβολική αυτή ανανοηματοδότηση των δύο μνημείων, η οποία απάλειψε συστηματικά και αντικατέστησε τους βυζαντινούς-χριστιανικούς συμβολισμούς με αντίστοιχα οθωμανικά-μωαμεθανικά δυναστικά και θρησκευτικά συμβολικά μηνύματα. Η προσέγγιση αυτή μετέτρεψε τα δύο μνημεία σε διαχρονικά σύμβολα της οθωμανικής κατάκτησης της πόλης και της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ ανέδειξε την διαχείριση της μνήμης σε μέσο κυριαρχίας και πεδίο σύγκρουσης αποστερώντας την από κάθε δυνατότητα γόνιμης ανασύνθεσης του ιστορικού παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον.

HOLY WISDOM (HAGIA SOPHIA) AND HOLY APOSTLES OF CONSTANTINOPLE: FROM IMPERIAL SANCTUARIES TO SYMBOLS OF CONQUEST. THE SYMBOLICAL USE OF MEMORY BY THE BYZANTINE AND OTTOMAN EMPIRE

The churches of Holy Wisdom (Hagia Sophia) and Holy Apostles were conceived and created by Constantine and his successors. Their location within the urban fabric of Constantinople echoes two archetypal imperial monuments of Old Rome, the Capitol and the Mausoleum of Augustus. Thus, Roman imperial traditions were creatively synthesized with Christian faith. Mehmet the conqueror replaced the worship of the protector God of the Roman Empire, Lord Jesus Christ, in Hagia Sophia by its dedication to

Allah. He also constructed his own mausoleum (Fatih Çamii) in the site of Holy Apostles replacing Constantine as the founder of the City and of the imperial dynasty. Both monuments were, thus, transformed to symbols of conquest through Ottoman period while memory became a field of domination and conflict.

FLAVIA VANNI

DISCUSSING MIDDLE BYZANTINE
STUCCO PRODUCTION:
THE CASES OF HOSIOS LOUKAS AND DAPHNI

The katholika of Hosios Loukas and Daphni monasteries are key monuments for studying Byzantine art. While their architecture, mosaics, and architectural sculpture are well-known, their plaster reliefs received little attention. During a visit to the monastery of Hosios Loukas, Barskij (1745) sketched the interior of the katholikon, noting the plaster cornices at the base of the dome and the springing of the squinches. However, he thought they were made of marble. Later Schultz and Barnsley (1901) looked at the church with the art and crafts eye, paying much more attention to the materials used, and realised that these cornices, the corbels, and the window *transennae* were made of plaster and not marble. This observation was later confirmed by Stikas during the restoration campaign (1963-1964). The stucco friezes from the katholikon of Daphni, probably from the narthex, were spotted at the end of the nineteenth century by Lampakis (1899) and Millet (1899) and later published in the volume of Charalambos Bouras and Laskarina Boura (2002). While known from the end of the nineteenth century, the stucco friezes from both monuments never stimulated more comprehensive studies on the use of stucco in the Middle Byzantine period. In my PhD thesis (2021), I collected and analysed stucco decorations from buildings dated between the ninth and the fifteenth centuries and mainly located in today Greece and Turkey. This work began understanding patterns in the use of stucco in Middle and Late Byzantine buildings noting that the stuccoes of Hosios Loukas and Daphni fit a more general trend.

In particular, the use of stucco in the katholikon of Hosios Loukas perpetuates Vitruvius' recommendation (first century BCE) to make cornices placed high-up in public buildings in stucco or wood for both acoustic purposes and health and safety measures. These instructions were still followed in churches such as San Vitale in Ravenna (532-547), Justinian's Hagia Sophia in Constantinople, and later Serbian foundations such as the Holy Trinity in Sopoćani (1263-1268). At the same time, the decorative pattern used in

the cornices displays a classical taste in the type of acanthus leaves used and Middle Byzantine elements such as the openwork protruding bosses, which follow the Middle Byzantine trend of two-levels sculpture. The fragmentary cornices of the narthex of the katholikon of Daphni exhibit a Middle Byzantine ornament and are also an invaluable case study for understanding artisans' techniques to produce them.

Therefore, this paper will discuss the stuccoes from the katholika of Hosios Loukas and Daphni monasteries by 'putting them in context' at different levels. First, the buildings to which they belonged, meaning the stylistic and iconographic relationship with the painted and carved elements, their stratigraphical relationship with marble cladding and mosaics. Second, the Middle Byzantine stucco production in Greece and Constantinople, which include technical aspects. Third, the relationship of the stuccoes with the regional and macro-regional context of Byzantine sculpture and painting. Finally, the paper will address why stucco was used by analysing the aesthetic conventions at play in Hosios Loukas and Daphni that informed patrons and artisans' choices. Stucco provides valuable material to investigate building's histories and workshop practices and sheds new light on our way to look at Byzantine art.

ΑΝΑΛΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΓΥΨΙΝΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ: ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΔΑΦΝΙΟΥ

Τα καθολικά της μονής του Οσίου Λουκά και της μονής Δαφνίου κατέχουν εξέχουσα θέση στη μελέτη της βυζαντινής τέχνης. Ενώ η αρχιτεκτονική, τα ψηφιδωτά και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά τους είναι ευρέως γνωστά, τα ανάγλυφα από γύψο δεν έχουν ελκύσει την προσοχή των ερευνητών. Στην ανακοίνωση εξετάζεται η γύψινη διακόσμηση των δύο ναών από διαφορετικές απόψεις. Πρώτον, αναλύεται η στρωματογραφική σχέση της με τη μαρμάρινη επένδυση και τα ψηφιδωτά, καθώς και η στυλιστική και οικονομολογική σχέση της με την υπόλοιπη ανεικονική διακόσμηση. Δεύτερον, διερευνάται η σχέση με το περιφερειακό και μακροπεριφερειακό πλαίσιο της βυζαντινής γλυπτικής, ζωγραφικής, και γύψινης διακόσμησης. Τέλος, εξετάζονται οι λόγοι για τους οποίους χρησιμοποιήθηκε ο γύψος και αναλύονται οι αισθητικοί κανόνες, οι οποίοι επηρέασαν τις επιλογές των χρηματοδοτών και των τεχνιτών.

ANNA ZAKHAROVA

ONCE AGAIN ON THE ORIGINALITY
OF THE BYZANTINE ARCHITECTURE OF THE 11th CENTURY:
THE CHURCH OF PANAGIA TON CHALKEON
IN THESSALONIKI

The question that has been most discussed in the scholarly literature in connection with the architecture of *Panagia ton Chalkeon* in Thessaloniki (1028) is the combination of Constantinopolitan and regional features in it. The close similarity to one particular Constantinople church, the Myrelaion (ca. 920-922), has been repeatedly noted. The paper analyzes the architectural composition of *Panagia ton Chalkeon* once again in order to understand the logic that guided the architect in combining different elements.

Panagia ton Chalkeon is indeed similar to the Myrelaion not only in the characteristic appearance of its façades, built entirely of brick and having rich articulation with the use of semi-columns. The church in Thessaloniki repeats the motif of the two-tiered arcade, although only its narthex is two-storied. The western façade is most conspicuously articulated with the half-columns corresponding to the pilasters in the lower tier, which makes it particularly close to the Constantinopolitan model. Yet the narthex is topped by two domes pointing to some other models too: the late 10th century *katholika* of Vatopedi and Iviron on Mount Athos.

It is the two-storied twin-domed narthex that defined many particular features in the composition of *Panagia ton Chalkeon*. First and the foremost is the great height of the church. It became the main reason for the appearance of the unusual two-tiered drum of the main dome, of the two tiers of windows in the apse, of the heightened triangular pediments, of the specific combinations of five windows with a half-column on the side façades. The height of the walls also entailed their greater thickness that the builders tried to diminish through the doubling of window openings and energetic articulation with niches and multiple skewbacks. As a result, the architectural composition on the whole is dynamic and expressive, without exact parallels among the 10th-11th century churches elsewhere.

Thus, *Panagia ton Chalkeon* is an example of the original creative

processing by the talented architect of Thessaloniki of ideas that go back to different sources in Constantinople, Thessaloniki, and on Mount Athos.

**ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΩΝ ΧΑΛΚΕΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ**

Η Παναγία των Χαλκέων αποτελεί ένα παράδειγμα δημιουργικής επεξεργασίας από τον ανώνυμο ταλαντούχο αρχιτέκτονα της Θεσσαλονίκης ιδεών που προέρχονται από διαφορετικές πηγές. Η δυτική πρόσοψη που διαρθρώνεται με τους ημικίονες είναι πολύ κοντά στην πρόσοψη της μονής του Μυρελαίου στην Κωνσταντινούπολη. Ο νάρθηκας με τους δύο τρούλους οδηγεί σε άλλα πρότυπα, όπως τα καθολικά των μονών Βατοπεδίου και Ιβήρων στο Άγιον Όρος. Ο διάροφος νάρθηκας με τους δύο τρούλους καθόρισε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ναού, πρωτίστως το μεγάλο του ύψος, και έγινε ο κύριος λόγος για την διαμόρφωση του διπλού τυμπάνου, τις δύο σειρές παραθύρων στην αψίδα, τα υπερυψωμένα τριγωνικά αετωμάτα κ.άλ. Ως αποτέλεσμα, η αρχιτεκτονική σύνθεση στο σύνολό της είναι δυναμική και εκφραστική, χωρίς ακριβείς παραλληλισμούς μεταξύ των εκκλησιών του 11ου-12ου αιώνα.

ΤΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Το πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1981. Έκτοτε, το Συμπόσιο διεξάγεται κάθε χρόνο τον Απρίλιο ή Μάιο. Στο πλαίσιο του τριήμερου συμποσίου παρουσιάζονται ανακοινώσεις με θέματα αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Μία από τις ημέρες του Συμποσίου είναι αφιερωμένη σε ειδικό επιστημονικό θέμα και περιλαμβάνει σχετικές εισηγήσεις και ανακοινώσεις. Έχουν παρουσιασθεί οι εξής θεματικές ενότητες:

- «Η τέχνη του 15ου αιώνα» (1988)
- «Η τέχνη κατά το διάστημα 1261-1400» (1989)
- «Το τέλος της αρχαιότητας στις πόλεις και στην ύπαιθρο με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια» (1990)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική του 16ου αιώνα» (1991)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική κατά τους 17ο και 18ο αιώνες» (1992)
- «Η Μάνη και τα μνημεία της» (1993)
- «Χριστιανική Βοιωτία και Φθιώτιδα» (1994)
- «Η χορηγία ως παράγοντας εξέλιξης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης» (1995)
- «Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο» (1996)
- «Πόλεις στο Βυζάντιο από τον 5ο έως και τον 15ο αιώνα» (1997)
- «Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη του 13ου αιώνα» (1998)
- «Κάστρα και οχυρώσεις» (1999)
- «Προσκυνήματα – Επιδράσεις στην τέχνη» (2000),
- «Εικονογραφικοί κύκλοι αγίων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη» (2001),
- «Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή (5ος-15ος αιώνας)» (2002)
- «Ενδυμασία και καλλωπισμός στο Βυζάντιο. Μαρτυρίες της αρχαιολογίας και της τέχνης» (2003)
- «Η βυζαντινή οικία και ο εξοπλισμός της, 4ος-15ος αιώνας» (2004)
- «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική» (2005)
- «Η γυναίκα στο Βυζάντιο: Λατρεία και τέχνη» (2006)
- «Το βυζαντινό ύφασμα. Τέχνη, τεχνική και οικονομία» (2007)

- «Κείμενα σε αντικείμενα» (2008)
- «Κείμενα σε μνημεία» (2009)
- «Οι ζωγράφοι και τα εργαστήριά τους κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο» (2010)
- «Η μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στο μεσαιωνικό Βυζάντιο, 6ος-9ος αιώνας» (2011)
- «Τοπική λατρεία αγίων και λατρεία τοπικών αγίων: η μαρτυρία των πηγών, των αρχαιολογικών καταλοίπων και της εικονογραφίας» (2012)
- «Το βυζαντινό μοναστήρι. Οργάνωση και λειτουργία» (2013)
- «Η γέννηση, η εξέλιξη και οι προοπτικές της έρευνας για τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από το θάνατο του Γεωργίου Λαμπάκη και από την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου» (2014)
- «Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη και η άμεση περιφέρειά της: τοπογραφία, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική και τέχνη» (2015)
- «Το προσκύνημα στον βυζαντινό κόσμο: αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες» (2016)
- «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή» (2017)
- «Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο» (2018)
- «Ιδεολογική και πολιτισμική πρόσληψη του Βυζαντίου από τους άλλους λαούς (7ος-15ος αιώνας)» (2019)
- «Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας)» (2021)

The first Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society was organized in Athens in April 1981. Since then the Symposium has been held each April or May in Athens. During this three-day meeting, papers are presented on subjects relating to the archaeology and the art history of the Byzantine and post-Byzantine period. One day is devoted to a thematic conference, accompanied by relevant papers. The below special themes were presented:

- “The Art of the 15th Century” (1988)
- “Art during the Period 1261-1400” (1989)
- “The End of Antiquity in the Cities and the Countryside, on the Basis of the Archaeological Evidence” (1990)
- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Sixteenth Century” (1991)

- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries” (1992)
- “Mani and its Monuments” (1993)
- “Christian Boeotia and Phthiotis” (1994)
- “Patronage as a Factor in the Development of Byzantine and Post-Byzantine Art” (1995)
- “Archaeological and Artistic Testimonies of Death” (1996)
- “Cities of Byzantium from the 5th to the 15th Century” (1997)
- “Tradition and Renewal in 13th-century Art” (1998)
- “Castles and Fortifications” (1999)
- “Places of Pilgrimage: Influences in Art” (2000)
- “Iconographic Cycles of Saints in Byzantine and Post-Byzantine Art” (2001)
- “Archaeological Evidence of Craft-Industrial Installations in the Byzantine Period (5th-15th c.)” (2002)
- “Dress and Adornment in Byzantium. Testimonies from Archaeology and Art” (2003)
- “The Byzantine House and its Equipment, 4th-15th c.” (2004)
- “Ecclesiastical Architecture” (2005)
- “Women in Byzantium: Worship and Art” (2006)
- “Byzantine Textiles: Art, Technique and Economy” (2007)
- “Texts on Objects” (2008)
- “Texts on Monuments” (2009)
- “Painters and their Workshops during the Byzantine and Post-Byzantine Period” (2010)
- “The Transition from Late Antiquity to Medieval Byzantium, 6th-9th century» (2011)
- “Local Cults of Saints and Cults of Local Saints: Evidence from Written Sources, Archaeological Remains and Iconography” (2012)
- “The Byzantine Monastery: Organization and Function” (2013)
- “The Birth, Development, and Future Prospects for Research in Byzantine Archaeology and Art in Greece: a Tribute on the 100th Anniversary of the Founding of the Byzantine and Christian Museum, and Since the Death of Georgios Lampakis” (2014)
- “Byzantine Constantinople and its Immediate environs: Topography, Archaeology, Architecture and Art” (2015)
- “Pilgrimage in the Byzantine World: Archaeological and Historical Evidence” (2016)
- “Byzantine and post-Byzantine Architecture: from planning to implementation” (2017)
- “Seeking the place of the ‘other’ in Byzantium” (2018)

- “Ideological and cultural reception of Byzantium by other cultures (7th-15th centuries)” (2019)
- “Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)” (2021)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τόμοι όλων των περιόδων του Δελτίου, πλην των εκάστοτε δύο τελευταίων ετών,
είναι αναρτημένοι στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>

Ετήσια συνδρομή/Subscription: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/about/subscriptions>

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄ (1884-1911)	<i>έκαστο</i>
Τεύχη 1-10	3,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ (1924-1927)	
Τεύχη 1-4	3,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ΄ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	
Τόμος Α΄ (1932)	4,00 €
Τόμος Β΄ (1933)	—
Τόμος Γ΄ (1934-1936)	4,00 €
Τόμος Δ΄ (1936-1938)	4,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ΄	
Τόμος Α΄ (1959), Στη μνήμη Ν. Βέη, 186 σελ., 58 πίν.....	10,00 €
Τόμος Β΄ (1960-1961), 232 σελ., 73 πίν.	10,00 €
Τόμος Γ΄ (1962-1963), 244 σελ., 67 πίν.	10,00 €
Τόμος Δ΄ (1964-1965), Στη μνήμη Γ. Σωτηρίου, 408 σελ., 93 πίν.	10,00 €
Τόμος Ε΄ (1966-1969), Στη μνήμη Δ. Ευαγγελίδη, 320 σελ., 115 πίν.	10,00 €
Τόμος ΣΤ΄ (1970-1972), Στη μνήμη Π. Μιχαηλῆ, 254 σελ., 90 πίν.....	10,00 €
Τόμος Ζ΄ (1973-1974), Στη μνήμη Α. Frolov, 212 σελ., 56 πίν.	10,00 €
Τόμος Η΄ (1975-1976), Στη μνήμη V. N. Lazarev, 246 σελ., 17 πίν.	10,00 €
Τόμος Θ΄ (1977-1979), Στη μνήμη Μαρίας Σωτηρίου, ιC΄ + 328 σελ., 122 πίν.....	10,00 €
Τόμος Ι΄ (1980-1981), Στη μνήμη Α. Ξυγγοπούλου, μ΄ + 384 σελ., 110 πίν.	10,00 €
Τόμος ΙΑ΄ (1982-1983), Στη μνήμη Α. Κ. Όρλάνδου, 288 σελ. με ένθετες εικόνες	10,00 €
Τόμος ΙΒ΄ (1984), Στην εκατονταετηρίδα της ΧΑΕ, 515 σελ. με ένθετες εικόνες.....	10,00 €
Τόμος ΙΓ΄ (1985-1986), Στη μνήμη Μ. Καλλιγιά, 318 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΔ΄ (1987-1988), 372 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΕ΄ (1989-1990), Στη μνήμη Ι. Τραυλού, 288 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΣΤ΄ (1991-1992), Στη μνήμη Α. Grabar, 300 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΖ΄ (1993-1994), Στη μνήμη Ντούλας Μουρίκη, 392 σελ. με ένθετες εικόνες	25,00 €
Τόμος ΙΗ΄ (1995), 208 σελ. με ένθετες εικόνες	20,00 €
Τόμος Κ΄ (1998-1999), Στη μνήμη Δ. Πάλλα, 422 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΑ΄ (2000), 292 σελ. με ένθετες εικόνες	38,00 €
Εύρετήριο / Index (1884-2000)	10,00 €
Τόμος ΙΘ΄ (1996-1997), 415 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΒ΄ (2001), Στη μνήμη Μ. Χατζηδάκη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΓ΄ (2002), 284 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΔ΄ (2003), Στη μνήμη Ν. Οικονομίδη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΕ΄ (2004), 240 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €

Τα τεύχη 4, 5, 61, 62 και 10 της Α΄ περιόδου, το τεύχος 1 της Β΄ περιόδου και ο τόμος Β΄ της Γ περιόδου έχουν εξαντληθεί.

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (συνέχεια)

Τόμος ΚΣΤ' (2005), Στη μνήμη Γ. Γαλάβαρη, 418 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΖ' (2006), Στη μνήμη Ν. Β. Δρανδάκη, 524 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΗ' (2007), Στη μνήμη Π. Μ. Μυλωνά, 302 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΘ' (2008), Στη μνήμη Α. Μαραβιά-Χατζηνικολάου, 276 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος Λ' (2009), Στη μνήμη Ηλ. Κόλλια, 320 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΑ' (2010), 198 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΒ' (2011), 214 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΓ' (2012), Στη μνήμη Δ. Κωνσταντίου, 476 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΔ' (2013), Στη μνήμη Τ. Παπαμαστοράκη, 448 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΕ' (2014), 434 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΣΤ' (2015), 384 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΖ' (2016), 336 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΗ' (2017), 384 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΛΘ' (2018), Στη μνήμη Χ. Μπούρα, 496 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	75,00 €
Τόμος Μ' (2019), 480 σελ. (XIV + 466) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΜΑ' (2020), 520 σελ. (XIV + 506) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €
Τόμος ΜΒ' (2021), 444 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	60,00 €

II. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τόμος I. Peloponnes, Fasc. A: <i>Isthmos, Korinthos</i> , von N. A. Bees (Βέης), Αθήνα 1941, XCII+128 σελ.	10,00 €
Τόμος X. Crete, Fasc. A: <i>The Greek Christian Inscriptions of Crete. IVth-IXth Century A.D.</i> , by A. C. Bandy, Αθήνα 1970, 156 σελ.	10,00 €

III. ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αγ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, <i>Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Έκκλησιᾶς στήν Αθήνα</i> , με άγγλική περίληψη, Αθήνα 1971, 150 σελ., 58 πίν. http://www.epublishing.ekt.gr/el/9383	—
Th. Chatzidakis-Bacharas, <i>Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales</i> , Αθήνα 1982, 220 σελ., 96 πίν. με 112 εικόνες	12,00 €
G. Zacos, <i>Byzantine Lead Seals</i> , two volumes (Text-Plates), Bern 1984-1985, 543 σελ., 100 πίν.	44,00 €
I. Κολτσίδα-Μακρή, <i>Βυζαντινά μολυβδόβουλλα</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1996, 204 σελ., 584 πίν.	30,00 €
Ευγ. Δρακοπούλου, <i>Η πόλη της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1997, 190 σελ., 118 εικ. http://www.epublishing.ekt.gr/el/9381	—
J. Albani, <i>Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha, Lakonien</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2000, 133 σελ., 40 πίν.	23,00 €
Σ. Βογιατζής, <i>Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα</i> , με αγγλική περίληψη, Αθήνα 2000, 146 σελ., 60 πίν.	30,00 €
T. Kanari, <i>Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2003, 233 σελ., 104 πίν.	45,00 €
N. Γκιολές, <i>Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος</i> , Αθήνα 2009, 96 σελ., 83 εικ.	40,00 €
M. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, <i>Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης</i> , Αθήνα 2020, δύο τόμοι: 496 και . . . 490 σελ. με εικόνες	50,00 €

IV. ΑΛΛΑ

Γ. Λαμπάκης, <i>Κατάλογος της έν Ζαπείω έκθέσεως, έν Αθήναις 1891</i> , 46 σελ.	—
Δ. Πάλλας, <i>Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου, Αθήνα 1955</i> , 132 σελ.	5,00 €

V. ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

- Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου 28-29 Μαΐου 1999*, επιμ. Ευγενία Δρακοπούλου, Συνέκδοση με το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 342 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. 35,00 €
- Cristo nel'Arte Bizantina e Postbizantina. Atti del Convegno, Venezia 22-23 settembre 2000*, a cura di Chryssa A. Maltezos e George Galavaris, Venezia 2002 / *Ο Χριστός στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*. Πρακτικά Συνεδρίου, Βενετία 22-23 Σεπτεμβρίου 2000, επιμ. Χρ. Α. Μαλτέζου – Γ. Γαλάβαρης, Συνέκδοση με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετία, Βενετία 2002, 109 σελ., XXIV έγχρ. και 53 α/μ πίνακες. 25,00 €
- Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, 397 σελ. με 316 έγχρ. και α/μ εικόνες. 21,20 €
- Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006*, επιστ. επιμ. Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσoglou, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 314 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. 16,18 €

VI. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

- Κωνσταντία Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου*, Αθήνα 2015, 342 σελ. (αγγλική περίληψη: *Thirteenth century wall paintings in the churches of Rhodes*, σελ. 307-320, βιβλιογραφία, σελ. 321-335), με 148 ένθετες εικόνες – <http://ebooks.publishing.ekt.gr/index.php/chaec/catalog/book/54> —

VII. ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα τεύχη του Προγράμματος των Περιλήψεων του ετησίου Συμποσίου, πλην του τελευταίου έτους, είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eproceedings.publishing.ekt.gr/index.php/chaec>

- Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1981-) 15,00 €

<https://independent.academia.edu/ΧριστιανικήΑρχαιολογικήΕταιρεία/ChristianArchaeologicalSociety>

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥ 40^ο **ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ**
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΠΟΥ ΔΙΟΡΓΑΝΩΝΕΙ ΕΤΗΣΙΩΣ Η ΧΡΙΣΤΙΑ
ΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟ
ΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙ
ΡΕΙΑΣ ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΜΠΙΘΑ ΣΕ 150
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ 2021

ISSN 2241-8695